

קונדרים

מאמרים ועיונים בהלכה ומנהג ועניינים שונים

גליון ט"ז

ובזה הנעלה בא"ל המולך והפירה את שמלת טביו. בתמלה ותחננוס דייכלא
להחיה. כמאמר תביא ותחננוס אנוכלם צבי נצביה. בנכ יבואו ודמננה עב
לחיה. ובניה. כדנה דתפלה בדמנה לעולם לא הדרא דיקנא. הן עומדין להתפלל כארי. יתנשא
הבקר היה. במדיות יליע לו נמשן לו חיה. וידי אדם משונות לקבל תשננה ותפלה היא וזה פירה.
הכל מאומץ בחו בארעא נשמרא. בקרט בהיותו יוצא ובא בעקב דצאן אשר גבולו ראשון נגדי
חטיא. המינקד על פי קפריס וקופריס הן האדם היה. מנחל ורנחל הנשר הקדוש אביהן של ישראל
ונמשה היה. דועה ישראל בפפרו סכר אהבה הפלה עצה הגדיל תושיה. נשם שם פו חוק נמשפט כנעני
הנמנמד חנינו נניא. כי כמו שאין להנסיף ולפרוע בנפלי דהלכות איסור ויהי ונאסר פתח לנו
כן היה. כמו כן בננסח התפלה ענינו אין בלויסיף נמננו אין פגרוע קל נפל מן סמיא. אשר אכנס
יעשה זאת וכן אדם יחזיק בה ביד חזקה ובגיוע נפאיה. וכבר ידוע היות מנחל ורנחל בכל ענינו
ומנהגותינו דמם במול על פיו שניא שכליכו נאנשיא. כאשר העיד גבר בענז ותעצומות הרב
מקדיר מיהאש זרע בפפרו סימן ב' ר"ל ע"ה היא

תשרי ה'תשפ"ו (ב'שלי"ז לשטרות)

קונדריס

מאמרים ועיונים

בהלכה ומנהג ועניינים שונים

בעריכת
דוד צדוק

..... גליון ט"ז

מודיעין עילית
תשרי ה'תשפ"ו ליצירה - ב'של"ז לשטרות

יוצא לאור ע"י

מכון "נצח יוסף"
לחקר המסורת

ע"ש רבי יוסף ב"ר חיים צאלח ז"ל

דוא"ל: kunderis.m@gmail.com

© ה'תשפ"ו (2025)

כל הזכויות שמורות לעורך

לקבלת קובץ זה (במיל) ללא תמורה
יש לפנות לכתובת דוא"ל הנ"ל
(ניתן להעבירו ולהפיצו הלאה ותעב"ט)

על גבי הכריכה:

קטע מתוך הקדמת מהרי"ץ ז"ל לתכלאל עץ חיים. בו מצויין את אשר אין להוסיף או לגרוע במילי דהלכות או בנוסח התפילה ממה שפטר לנו הרמב"ם ז"ל, ועיי"ע שם.
(צילום מתוך תכלאל עץ חיים כת"י [המכונה כת"י רצאבי], מעובדו המנוח הרה"ג יוסף רצאבי ז"ל, תנצב"ה.)

תוכן העניינים

עמוד

מעט העורך ד

~ ~ ~

סימן קטז עוד בענין אמירת 'ברוך המבדיל בין קדש לחול' במוצאי שבת לצורך עשיית מלאכה ה

סימן קטז הארה בענין שליח ציבור ששכח לומר "עננו" ח

סימן קיז בענין תפילת הפרנסה הקצרה והארוכה י

סימן קיח מנהג תימן באמירת קדיש אחר "והוא רחום" שקודם הסליחות יז

סימן קיט דין אתרוג המורכב ודעת רבינו הרמב"ם בזה כא

~ ~ ~

דיואן בכתיבת מה"ר יחיא קרח ז"ל עם פירושו והערותיו - מהדו"ק מ

~ ~ ~

מכתבי מה"ר עמרם קרח ז"ל - מבוא קצר מח

מכתב א' נא

מכתב ב' נה

מכתב (טיוטה) רבי סעדיה נחום הלוי ז"ל אל מה"ר עמרם קרח ז"ל נו

~ ~ ~

מעט העורך

בפתחה של שנה חדשה זו - שנת ה'תשפ"ו, מאחל אני לכל ידידי וקוראי גליונות ה"קונדריס" הנכבדים, שנה טובה ומבורכת, שנה של בריאות איתנה ונהורא מעליא, שנה של פרנסה טובה, שנה של נחת ושלוה וישוב דעת - לעבודתו יתברך.

אזכיר שוב. כל המאמרים הנכתבים בגליון זה, אמנם נכתבו להלכה. אך למעשה, כל אחד ישאל לרבו.

סימן קטו

עוד בענין אמירת 'ברוך המבדיל בין קדש לחול' במוצאי שבת לצורך עשיית מלאכה

רק ביום הכפורים, מן התורה יש דין תוספת מחול על הקודש, אולם כל זה לענין עינוי נפש דוקא, דהיינו לענין אכילה ושתייה, אך לא לענין עשיית מלאכה.

כך כתב רבינו (הלכות שביתת עשור פ"א ה"ו) וז"ל, כשם ששבות מלאכה בו בין ביום בין בלילה, כך שבות של- עינוי בין ביום בין בלילה. וצריך להוסיף מחול על קדש בכניסתו וביציאתו, שנאמר ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב. כלומר, התחיל לצום ולהתענות מערב תשעה הסמוך לעשירי. וכן ביציאה, שוהה בעינוי מעט מלילי אחד עשר הסמוך לעשירי, שנאמר מערב עד ערב תשבתו שבתכם. עכ"ל [הוגה על פי כת"י משנת ה'רנ"ג ליצירה (גם הניקוד), ומעוד כת"י קדמון].

וכן כתב שם הרב מגיד משנה בזה"ל, וצריך להוסיף וכו', מדברי רבינו נראה שאין תוספת דבר תורה אלא בעינוי, אבל לא בעשיית מלאכה לא ביום הכפורים ולא בשבתות. וזהו שכתב

שאלה: יש"כ על ה'קונדריס' וכו'. אך הערה קטנה יש לי בענין אמירת ברוך המבדיל וכדלהלן:

באמת מזמן רב עורר אצלי פליאה מה שהראה הב"י איך לרוב הראשונים לא מועילה אמירה זו, ובתוך כדי דיבור פסק להקל בזה כדעת יחיד. אך מ"מ עצם כוונתו בכך דהוי מילתא דרבנן, נראה לי הקטן פשוט דהצדק עמו לכו"ע. דודאי אף אם הבדלה דאו', מ"מ אין סיבה לומר שאיסור מלאכה קודם הבדלה גם הוא מדאו'. כך נראה לי פשוט, אשמח לדעת אם יש ראייה שטעיתי בזה.

י"ס מודיעין עילית

~ ~ ~

תשובה: זה החלי, [ובכאן באה התשובה מפורטת יותר].

כידוע, לדעת רבינו הרמב"ם, אין דין תוספת מחול על הקודש בשבת, בין מלפניה ובין מלאחריה. והוא הדין ביום טוב.

ראולי לכאורה יש מקום לומר
דאכילה ושתיה קודם קידוש
והבדלה, הם איסורם מדרבנן. מה שאין
כן עשיית מלאכה קודם הבדלה.

~ ~ ~

ואם תקשה ותאמר, הנה אם כן מצאנו
תוספת מחול על הקודש מן
התורה, לדעת רבינו. שהרי כל עוד לא
הבדיל, אסור הוא בעשיית מלאכה.

זה אינו. דאינו מוכרח שיוסיף מחול
על הקודש, שהרי יכול הוא
להבדיל על הכוס מיד בצאת הכוסבים,
בלי שום תוספת זמן. ותפילת ערבית
של מוצאי שבת, יכול לאומרה אף קודם
צאת השבת, וכדכתב רבינו (הלכות תפילה
פ"ג ה"ז) 'וכן מתפלל ערבית של-מוצאי
שבת בשבת'.

~ ~ ~

ואף אם תמצי לומר דאיסור עשיית
מלאכה קודם ההבדלה הוא
מדרבנן ולא מדאורייתא, אף לרבינו
הרמב"ם, לא נפקת מידי פלוגתא.

דהא ממה נפשך לדעת רבינו ההבדלה
עצמה היא מן התורה, ואם כן
חיוב ברכת ההבדלה הוא מדאורייתא.
והרי זה כמו ברכת המזון.

אם כן, מה יועיל לומר 'ברוך המבדיל
בין קדש לחול' בלי שם ומלכות,
כדי לצאת מן הספק. והרי זה ספק

'מתחיל לצום ולהתענות', וזהו שלא
נזכר בדבריו בהלכות שבת תוספת כלל
מן התורה. עכ"ל.

כמו כן כתב הרב כסף משנה (הלכות
שבת פ"ה ה"ג) וז"ל, המדליק צריך
להדליק מבעוד יום וכו'. רבינו לא
הזכיר פה דין תוספת מחול על הקדש.
וכתב הרב המגיד בפ"א מהלכות שביתת
עשור, דטעמא משום דלית ליה תוספת
דבר תורה אלא לעינוי יום הכפורים
לבד, דס"ל דהלכה כמאן דדריש לקראי
לדרשא אחרינא. עכ"ל. ומשמע לי,
דדבר תורה שכתב, לאו דוקא, דמדרבנן
נמי לית ליה תוספת, דאם לא כן לא
הוה ליה להשמיטו. עכ"ל הכס"מ.

~ ~ ~

והנה לדעת רבינו הרמב"ם, הבדלה
במוצאי שבת היא מצוה מן
התורה, לא מדרבנן.

שכן כתב רבינו (הלכות שבת פכ"ט ה"א)
בזה"ל, מצות עשה מן התורה
לקדש את יום השבת בדברים, שנאמר
זכור את יום השבת לקדשו. כלומר,
זכרהו זכירת שבח וקידוש. וצריך
לזכרהו בכניסתו וביציאתו, בכניסתו
בקידוש היום וביציאתו בהבדלה. עכ"ל.

אם כן, איסור עשיית מלאכה קודם
הבדלה, צריך לומר שהוא מן
התורה, לא מדרבנן.

על כן נראה פשוט, כמו שכתבנו בגליון הקודם [סימן קי"ג, ושם ב"קצרו של דבר" בעמוד כ"ח], שלדעת רבינו הרמב"ם, לא יועיל לצאת מן הספק, מה שיאמר 'ברוך המבדיל בין קדש לחול' בלי שם ומלכות.

ואף לדעת מרן השו"ע, שכתב לסמוך על רש"י אף אם עדיין לא התפלל, שיכול לומר המבדיל בין קודש לחול בלא הזכרת השם ולעשות מלאכה, כיון דמידי דרבנן הוא וגם ספק הזכרת שם שמים לבטלה הוא.

הנה לפי כל האמור לעיל, לדעת רבינו הרמב"ם לא הוי מידי דרבנן אלא דאורייתא, ואם כן לפי זה עדיין איכא הכא ספיקא דאורייתא ולא ספיקא דרבנן, וספיקא דאורייתא לחומרא. מה גם, דיש מתלמידי רש"י הסוברים לדעתו דבעינן הזכרת שם ומלכות.

דאורייתא, לדעת רבינו היא מן התורה, וספק דאורייתא לחומרא.

זאת ועוד, דיש הסוברים בדעת רש"י, דהיינו תלמידי רש"י כהמחזור ויטרי וספר האורה [שציינו אליהם בגליון הקודם, עמוד כ"א], דבעינן שם ומלכות גם לדעת רש"י. וכמו כן, לדעת הרשב"א [שהעלינו שם עמוד י"ח], לא דיבר רש"י אלא כשכבר התפלל והזכיר הבדלה בתפילתו, דמשמע שאם לא התפלל צריך להזכיר שם ומלכות אף לדעת רש"י, ולא יועיל מה שיאמר זאת ללא שם ומלכות.

והרי מרן הבית יוסף הסתמך על רש"י אף בשלא התפלל, דלא בעינן שם ומלכות. ואילו היה רואה להרשב"א ולהמחזור ויטרי והאורה הנ"ל, יתכן שהיה חושש לדבריהם.

סימן קטז

הארה בענין שליח ציבור ששכח לומר "עננו"

נזכר גם ברצה, יאמרנה ברכה בפני עצמה אחר בשלום. ועיין בטור סימן תקס"ה דגם ביחיד הדין כן. ונהי דלא קיימא לן הכי ביחיד, מכל מקום בשליח צבור יש לפסוק כדבריהם, דלא הוי שלא כסדר, דכבר נסתיימו סדר הברכות. עכ"ל מהרי"ץ שם [ולשם הקיצור, השמטנו את כל ציוני המקורות המופיעים שם במקור].

כל המודגש בפנים, נשמט בשגגה במהדורת התכלאל עץ חיים הנדפס לראשונה, מחמת הדומות. אמנם, הקורא הנבון, מבין שיש כאן השמטה, שהרי ההמשך 'ואם לא נזכר גם ברצה', מוכיח שישנה אפשרות לומר זאת ב"רצה".

אמנם בתכלאל עץ חיים מהדורת הרש"צ ז"ל, לא הושמטו תיבות אלו [אך נפלה שם טעות בציון המקור (ראה במהדורותינו, שם, הערה ז')].

~ ~ ~

מחמת השמטה זו, לא מופיע בסידורים הנדפסים [גם במהדורותינו, בחלק הראשון. מפני שחלק

בענין זה ראיתי לנכון להעיר הארה, מחמת טעות דילוג, שנפלה במהדורת התכלאל עץ חיים הנדפס לראשונה.

~ ~ ~

כתב גאון עוזינו מהרי"ץ ז"ל בעץ חיים (מהדורותינו, ח"ד תעניות, עמודים ב'–ג') בזה"ל,

שליח צבור שגמר גואל ישראל ושכח ולא אמר ענינו, לא יחזור, אפילו אם עדיין לא גמר רק רפאינו. ואם חזר, ברכה לבטלה הויא, אלא יאמר ענינו בשומע תפלה. ואם לא גמר עדיין רפאינו, יחזור ויאמר ענינו ואחר כך רפאינו. וכשטעה ואומר ענינו בשומע תפלה, צריך לחתום ברוך אתה י"י העונה בעת צרה ושומע תפלה. ולא הוי חותם בשתיים, דברכת שומע תפלה וחתימה, קאי אתענית ואכל מילי. ואם חתם בשומע תפלה לבד, יצא. והוא הדין אם לא היו עשרה בבית הכנסת המתענים, ובאו אחר רפאינו, אומרה בשומע תפלה. ואם שכח גם בשומע תפלה, יאמרנה תוך ברכת רצה בלא חתימה. ואם לא

התעניות נדפס לבסוף, ורק אז נודעה השמטה
זו], אפשרות זו של אמירת "עננו"
ב"רצה", כששכח לאומרו ב"שומע
תפילה".

גם בשלחן ערוך המקוצר (סימן י"ח סוף
הלכה ט') לא נזכרה אפשרות זו,
וצריכים להוסיף זאת. וה' יצילנו
משגיאות.

סימן קיז

בענין תפילת הפרנסה הקצרה והארוכה

השתלשלות אמירת תפילה זו, וכיצד
היה המנהג.]

~ ~ ~

תפילת הפרנסה בנוסח הקצר
שלפנינו, וזמן אמירתה,
יסודה מספר "חמדת ימים" אשר לעת
עתה לא ידוע בבירור מיהו מחברו,
נדפס לראשונה באיזמיר בשנת ה'תצ"א
ליצירה.

כך כתוב בחמדת ימים (איזמיר ה'תצ"א
ליצירה, ח"ג פ"ו, בענין תפלה לפרנסה לכל
השנה, דף קל"ג ע"א) בזה"ל, ועוד זאת
שמענו, כי מנהג הרב [האר"י ז"ל] עם
החברים לומר ליל ר"ה קודם קדיש
בתרא מזמור כ"ד לדוד מזמור לה'
הארץ ומלואה. ומסוגל כדי שלא יחסרו
מזונותיו כל השנה. אכן צריך שיכוין
בניקוד שמות הוי"ה שבו וכו', שעולה
ניקודו שם אדנות ע"ה [=עם הכולל] ועם
אותיות ההוי"ה עצמה גימטריא פא"י
שהוא שם הפרנסה היוצא מר"ת פותח
את ידיך. ואני שמעתי בניקוד זה וכו'.
והכל עולה למקום אחד. ואח"כ לומר
אחריו, יהי רצון מלפניך ה' האל-
הגדול הגבור והנורא וכו'. עכ"ל [קיצרנו
בדבריו כדי לא לכתוב כאן שם הוי"ה וכו'].

ידוע ומפורסם מנהגינו לומר את
תפילת הפרנסה בלילות ראש
השנה ובליל יום הכפורים. בראש השנה
נהוג לומר בלילה הראשון את הנוסח
הקצר, ובלילה השני את הנוסח הארוך
[טעם לזה, ראה בתכלאל עץ חיים לראש
השנה, מהדורתנו, הערה ל"ז]. ביום
הכפורים, נחלקו המנהגים, יש נוהגים
לומר אז את הנוסח הקצר, ויש נוהגים
לומר את הנוסח הארוך [שהרי ממה נפשך
אינם ממהרים לסעוד].

ממתי החלו במנהג זה, לעת עתה
אינו ידוע.

מכל מקום, בתכלאל עץ חיים
למהרי"ץ, לא נזכרה אמירתם
כלל, לא בראש השנה ולא ביום
הכפורים.

וכבר נשאלתי על דבר זה, ממתי
החלו בכך. ואם נהגו כבר בזה
מזמן קדום, מדוע לא הכניס זאת
מהרי"ץ לתכלאל.

ומה' מענה לשון,

[אמנם] איני נכנס כאן לעצם הדין
אם מותר לומר תפילה זו
ביום טוב או לא, מצד איסור בקשת
צרכים בשבת ויום טוב. אלא רק לעצם

זה הספר חמדת ימים, זמן לא רב לאחר הדפסתו, בשנת ה'ת"ק ליצירה, כבר הגיע לידי מה"ר צאלח ז"ל (ראה ספרים חמשה למהר"ק, עמוד קנ"ז), סבו של מהרי"ק, אשר הזכירו בספרו "פרי צדיק" במהדורתו השניה. והגיע אף לידי מהרי"ק נכדו, וכבר העלה ממנו רבות אל תוך חיבוריו.

אם כן, פשוט וברור שראה זאת מהרי"ק, ועם כל זאת התעלם מכך.

ואכן, בקובץ זכרונותיו של מהרי"ק אשר בכת"ק [מופיע בסוף הכת"י עם החיבור מעיל קטון וחלק הדקדוק על תלים מהדו"ק], העלה עניינים רבים מספר חמדת ימים הנ"ל, ואף ענין זה של תפלת הפרנסה הנ"ל, העלה שם בזכרונותיו, כמופיע בצילום כאן לפניך [צילום מס' 1].

על אף זאת, לא מצאנו לו בסידורו עם פירושו עץ חיים שהזכיר לומר כן.

אף בתכלאל כתי"ק משנת ה'תקכ"ו ליצירה (ברשות ידידי רבי שגיב מחפוד הי"ו), שנכתב כפי שיטתו בילדותו, לא מצאנו לו שמץ מזה.

וכן בתכלאל נוסף כתי"ק (גם כן ברשות ידידי הנ"ל) אשר גם הוא נכתב כשיטתו בילדותו, שם בתפלת ערבית ליום הכפורים, לא הזכיר שמץ מזה.

ושם העלה את הנוסח הקצר המופיע לפנינו [אמנם בסופו, במקום ו'יהיו בתינו מלאים ברכת ה', כתוב שם ו'תהיה בתינו מלא ברכת ה'']. ולאחר מכן כתב בזה"ל, וכן יעשה כסדר הזה בליל יום הכפורים וביום הכפורים אחר מוסף קודם קדיש בתרא. עכ"ל.

[שם] (ח"ג פ"ז בענין אבינו מלכנו, דף קמ"ג ע"ב) עוד כתוב בזה"ל, בעת שהש"צ אומר אבינו מלכנו כתבנו בספר פרנסה וכלכלה, יאמר תפלת הפרנסה בקצור, יהי רצון מלפניך ה' או"א שתתן לי ולביתי וכל הסמוכים על שלחני היום ובכל יום ויום מזונותיהם בכבוד בזכות שמך הגדול דיקרנוס"א הממונה על הפרנסה. ע"כ. וכן בכל עשרת ימי תשובה. עכ"ל.

באומר "קדיש בתרא", נראה שכוונתו לקדיש האחרון, ולא לקדיש תתקבל [הפוך מהתכאליל, שדרכם לכנות את קדיש "תתקבל" כקדיש "בתרא"]. ואמנם, כן משמע במשנת חסידים (מסכת ליל ראש השנה, פ"ח אות ו') שאחר שהעלה כדברי החמדת ימים הנ"ל, כתב בזה"ל, אח"כ יאמר היתום הקדיש בתרא כדינו, שאע"פ שהוא יום טוב, יש תועלת למת, כאמור בקדיש יתום דשבת. עכ"ל. ואכן, כתב החמדת ימים (ח"א שבת, סוף פ"ג) שהיתום אומר קדיש דרבנן שקודם ברכו, גם בשבת, ולא ימנע מלאומרו, עיי"ש.

קוּרִים קִדִּישׁ בְּתֵרָא יִלְמַד וּמַגְמִיד כִּד לְדוּד מַגְמִיד לֵה' הָאֶרֶץ וְכוּ' וּמַסְגִּיל
 שְׁלֵל יִחְסְרוּ לוֹ מַזְנוּנוֹתֵי כָל הַשָּׁנָה וְצִדִּיק שִׁכְיָן בְּעִנְיָן שְׁמוֹת הַיָּהּ
 אֲבוֹתָהּ יִהְיֶה שְׁמוֹתָהּ נִינְיָדוֹ שֶׁסְּאִדְעָה עִם הַכּוֹלָל וְעִם חֻמֵּי הַיָּהּ
 עֲצֻמָּה ג' פֶּאִי שֶׁהוּא שֶׁסְּפִירָתָהּ הַיּוֹצֵא מִדֶּרֶךְ כְּוָנָה אֶת־יָדָהּ וְשִׁמְשֵׁהּ
 נִינְיָד אַחֵר יִהְיֶה שְׁמִינְיָדוֹ עוֹלָה פ' וְעִם הַיָּהּ ג' אֵלִים בְּסוּד ה' הוּא הָאֵלִים
 אֶשְׁרֵי מַשְׁסֵּה הַפִּירָסָה וְהַכֵּל עוֹלָה לְמַקְוֶה אֶחָד וְאֶחָד אֲנוֹרֵי אַחֲרֵי
 יִרְבֵּי יִהְיֶה הַלְּגִי הַגְּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא עֲשֵׂה לְמַעַנְךָ זְמַנְתָּהּ הַמַּגְמִיד
 הַזֶּה וְהַשְׁמֹת הַקְּדוּשִׁים הַנִּזְכָּרִים בּוֹ וְקִדְוֶשֶׁת פְּסוּקֵי וְתוֹבוֹתֵי
 וְאוֹתוֹתָיו וְעֲשֵׂיוֹ וְרַמְזָיו וְסוּדוֹתָיו הַיּוֹצֵאִים מִמֶּנּוּ וְלִמְעַן שֶׁסְּהַדוֹל וְהַקְּדוּשָׁה
 דִּינְקִרְנוּקָא הַיּוֹצֵא מִפְּסוּקֵי וְהַיְיָנוּת לְכֹס בְּרַכָּה עַד בְּלִי דִי וּמַסְמָךְ נִפְסָה
 עֲלֵינוּ אֲנוֹר פִּינְךָ ה' שֶׁתִּכְתְּבוּנוּ בְּעִירָסָה וְכִלְכֵּלָה שָׁנָה 12 וְכִלְ
 שָׁנָה וְשָׁנָה לְגוֹלְכֵל בְּנֵי בְּנֵינוּ בְּמִלְוֵי וּבְדִיוּחַ וְכֵלֵל בְּאִי־קוֹר וְכֵלֵל בְּעִמְלָה וְכִנְרָח
 בְּנִחַת וּבְשִׁלְוָה וּבְהַשְׁקָטָה וּבְעִמְלָה כְּדֵי שֶׁנִּכְלָל לְפַעְבּוֹר עֲבֻדָּתָהּ הַקְּדוּשָׁה
 וּבְמַהֲרָה בְּלֵי שׁוֹם עִירִידָה פִּרְנָסָה שְׁלֵל יִהְיֶה בָּהּ שׁוֹם בּוֹשָׁה וְכִלְיָמָה וְלֵאמֹר
 לִידֵי וְהַתְּנָת בְּשֶׁר וְדֵם כִּי אֶסְמִידִךְ הַפְּתוּחָה וְהַקְּדוּשָׁה וְהַצְלִיחֵנוּ וְהַרְוִיחֵנוּ בְּכֵל
 לְמַגְמִידוֹ

צילום מס' 1. דף מקובץ זכרונותיו של מהרי"ץ בכתי"ק, בו העלה מספר חמדת ימים ענין תפלת הפרנסה הנ"ל.

והנה הזדמן לפניי תכלאל אחד על פי
 עץ חיים למהרי"ץ (כת"י הספרייה
 הלאומית, מס' 151) משנת ה'תקפ"ח
 ליצירה, שם בסוף התכלאל העלה לנוסח
 הרב חמדת ימים הנ"ל בענין תפלת
 הפרנסה [ראה צילום מס' 2].

לפי זה, נראה לי לומר, שבאותו זמן
 בערך, התחילו מעטים לומר את
 הנוסח הקצר הנ"ל על פי החמדת ימים.
 שאם לא נהגו כן, מה לו להכניס עניין
 זה אל תוך סידורו. מכל מקום, נראה
 שרק מתי מעט נהגו כן ולא התפשט
 בכל הציבור [ומה שהתפשט בציבור לאחר
 מכן, הוא לומר את הנוסח הארוך, וכדלקמן].

מאידך, מצאנו לו שהעתיק דברים
 אחרים מספר חמדת ימים
 הנ"ל וקבעם בתכלאל, בין במהדורא
 קמא ובין במהדורא בתרא. כגון תפילת
 התוקע "רבונו של עולם בניך בני
 רחומיך" שהעתיק בתכלאל מהדו"ק
 משנת ה'תקכ"ו הנ"ל (שם דף ר"ט ע"א),
 וכן מופיע גם בתכלאל מהדו"ב. וכן
 כידוע, בהגדה של פסח מהדו"ק, העלה
 לנוסח "רבונו של עולם אתה יודע כי
 בשר אנחנו" לאומרו קודם הקידוש,
 אמנם בהגדה של פסח מהדו"ב כבר
 השמיט נוסח זה.

מחילה ועליה לפני אבינו שבשמים קיים ואמרנו אמן"
 וישירי וישבוק לכל קהל קדישא הדין מרבדיהון ועד זעיריהון קב"ה ישבוק
 לחוביכון ויפלה לחטאיכון ותכתובן סלכון ואנא נמנכן בספר החיים
 ובספר הזכרון ובספר מחילה ועליה לפני אבינו שבשמים קיים ואמרנו אמן"
 תתקבל וכו' ומוציא סת וכו'

ועוד זאת שמענו כי מנהג הרב עם החברים לומר ליל ר"ה קודם קדיש בתרא
 מוציא כ"ד לרחל מוציא ל"ה הארץ ומלואה ומסוגל כדי שלא יחסרו מעלותיו
 כל השנה אכן צריך שיכוין בניקוד שמות ה"ה שבו כזה ויהיה טעולה ניקודו
 שם אדנות עם הסלל ועם אותיות עצמה גמטריא פא"י שם ברנפה היא ז'
 מרת מותח את ידיך ואני שמעתי בניקוד זה יהיה שניקודו עולה פ' ועם
 הה"ה עולה גמטריא אלהים בסוד ה' הוא האלהים אשר משם הפרנסה ז'
 והפל עולה למקום אחד ואחר כך לומר אחריו"

יהי רצון מלכנוך ויהיה ה' הגדול הגבור והנורא עשה למענך ולמען ז'
 קדושת המצוות הזה והשמות הקדושים הנזכרים בו וקדושת פסוקיו
 ותיבותיו ואותיותיו ופעמיו ורמזיו וסודותיו ופסוקים ומענין שם הגדול
 והקדוש ויקרנו פא"י היותו ממשוק והדיקוטי לכס ברכה עד בלי די
 ומפסוק נפח עלינו אור פסוקה' שתכתבנו בספר פרנסה
 וכלכלה שנה זו וכל שנה ושנה לנו ולכל בני ביתנו במלוי וברוח ולא ז'
 באיסור ולא בעמל ומצח מצח ובשלוה ובהשקט ובטח כדי שנוכל לעבוד
 עבודת הקודש בקדושה ובטהרה בלי שום טרדה פרנסה שלא יהיה ברה
 שום בושה וכלימה' ואל תצריכנו לדי מתנת בשר ודם כי אם מידך התנוה
 והקדושה ותצליחנו והדויחנו בכל לימודינו ומעשה ידינו ועסקינו ותהיה ז'
 ביתנו מלא ברכה' ונשבע לחם ונהיה טובים אכ"ר " וכן יעשה כפסוק
 הזה בלי יוה"כ וביום הכפורים אחר מוסף קודם קדיש בתרא"
 מפתחות הפליחוג

נראה, שכתב כפי המקובל כבר מקודם לכן לומר כן, כמופיע בסיפורים נוספים מאותה תקופה.

~ ~ ~

והנה בתכלאל עץ חיים הנדפס לראשונה בשנת ה'תרנ"ד,

בסוף החלק של ימים נוראים (ח"ג דף קעט ע"ב ודף קפ ע"א), נוסף לומר תפילת הפרנסה, אמנם שם הדפיסו רק את הנוסח הארוך [ומה שמופיע במהדורת צילום הדפוס הישן (מהדורת חסיד), בערבית לראש השנה, הנוסח הקצר של תפילת הפרנסה, זה אינו מופיע במקור (גם לא במהדורת צילום של מחבוב שנדפסה בשנת ה'תשי"ב), אלא נוסף כן על ידי המדפיס האחרון (מהדורת חסיד) כמה שנים לאחר שנת ה'תשי"ב, כמו עוד הוספות רבות שהוסיף שם].

נוסח ארוך זה, בודאי הגיע אליהם מסידורי הדפוסים שבזמנם, הנזכרים לעיל ודומיהם, שכן לא נזכר נוסח זה בספרים קדומים יותר.

ואם נוסח זה הארוך, הדפיסו במהדורת התכלאל עץ חיים, ולא הדפיסו גם כן את הנוסח הקצר, נראה שזה מה שהיה יותר נהוג לומר אז בזמנם.

משער אני, שנהגו לומר זאת רק בליל שני של ראש השנה, שהיו צריכים להתעכב אז בכדי שיספיקו הנשים להכין סעודתם. וכמו

אמנם, לאחר שנים רבות, כנראה לאחר שנת ה'תר"ס, התפשט המנהג אצל רובם, ובפרט כשהגיעו לידם סידורי הדפוס מאותה תקופה [בפרט דפוסי ליוורנו], שבהם הופיעה תפילה זו, וכדלקמן.

~ ~ ~

תפילת הפרנסה בנוסח הקצר, כבר מופיעה בחמדת ימים כנ"ל, ומשם מקורה.

אולם התפילה שבנוסח הארוך, לא ידוע בבירור מי יסדה. אמנם, יש המייחסים אותה לכמה"ר יוסף חיים ז"ל בעל ה"בן איש חי" (ראה ילקוט מנהגים ורסטיל, עמוד 201. ובעוד מחזורים מאוחרים). אולם, לא ידוע מנין להם זאת.

ואמנם, לא מוכרח שהוא חיברה, שכן בסידור תהלים עם פירוש לתלמידים (ליוורנו תרכ"ו, דף ריג ע"א), בסוף הספר מופיע נוסח זה לאומרו אחר אמירת מזמור כ"ד בתהלים, ולא נזכר זה בשמו של הבן איש חי [שאמנם היה צעיר אז ככן שלושים].

כמו כן, בסידור חקת עולם ליום כפור (הוצאת ר' שלמה מוסיב ז"ל, ירושלם תרנ"ה, דף סד ע"א וע"ב) העלה נוסחים של תפילה זו, הקצר והארוך, בזה אחר זה, ולא הזכיר שם שהיא לבן איש חי, אף שהיה חי באותו זמן ומפורסם היה ביותר [שהרי נפטר בשנת ה'תרס"ט]. אלא

הסידור. ולזה גם מובן, מדוע שם בפנים הסידור בערבית ליום הכפורים, לא הזכירו כלל אמירת תפילת הפרנסה, כי הדבר היה ידוע ומפורסם בינותם [שהרי כבר נדפס נוסח זה בתכלאל עץ חיים בשנת ה'תרנ"ד, וכנ"ל].

אם כן הוא הדבר, הרי שמה שנהגו לומר את תפילת הפרנסה בנוסח הארוך בליל שני של ראש השנה ואת הנוסח הקצר בליל ראשון שלו, לא סידרו כן מלכתחילה, אלא שמלכתחילה נהגו לומר אז רק את הנוסח הארוך בליל שני ואת הנוסח הקצר לא נהגו אז לאומרו כלל. אך בחלוף השנים, מצא הנוסח הקצר את מקומו בליל ראשון של ראש השנה.

~ ~ ~

יוצא לפי זה, אף שבזמן מהרי"ץ ידעו מענין תפילת הפרנסה, ומהרי"ץ עצמו העלה כן בזכרונותיו, אף על פי כן לא נהגו באמירתה, לא בנוסח הקצר ובדאי לא בנוסח הארוך המאוחר יותר שנתחבר [כפי הנראה] לאחר זמנם [ואם אולי היו כאלו שנהגו כן לומר הנוסח הקצר, היו אלו יחידים שביחידים]. ומה טעם נמנעו מלאומרה, לעת עתה לא ידוע, ושמא ראו בזה איסור מצד שאלת צרכים ביום טוב.

אמנם בסביבות שנת ה'תק"פ, נהגו מקצת לומר את תפילת הפרנסה בנוסח הקצר, כמופיע בחמדת

כן, בליל יום הכפורים, שמחמת הצום אינם ממהרים והזמן לפנייהם. אבל בליל ראשון של ראש השנה, לא היו אומרים זאת כלל, ואף לא את הנוסח הקצר, ועל כן לא הדפיסוהו כלל.

אך מסתבר, שבהגיע אליהם סידורי דפוס נוספים לאחר הדפסת המהדורה הנ"ל, וראו שם מנהג אמירת הנוסח הקצר [ותכן גם כששמעו מן העולים הראשונים שבירושלים על אמירת הנוסח הקצר, כפי שמופיע כן בסידור חקת עולם הנ"ל שנדפס אז בירושלים], ראו לנכון לספחו גם כן, ולאומרו בליל ראשון של ראש השנה, ומסתבר שהיה זה כמה שנים לאחר הדפסת תכלאל עץ חיים, דהיינו לאחר שנת ה'תר"ס.

ואכן, בסידור תפלת כל פה שנדפס בשנת ה'תרצ"ה, בחלק השני לימים נוראים, שם בערבית לראש השנה (עמוד נ"ו) העלו לנוסח הקצר. ובסוף הסידור (עמוד ר"ע) העלו לנוסח הארוך, ולפניו כתבו 'בליל ר"ה ויוה"כ אומרים זה קודם עלינו לשבח'.

מה שהעלו לנוסח הקצר בפנים, הוא משום שנהגו לאומרו בלילה הראשון, ועל כן הוא קודם. עוד יתכן, שעדיין לא היה נפוץ אצל כולם לאומרו, על כן הציבוהו במקומו שם בפנים. משא"כ הנוסח הארוך, שכבר נהגו לאומרו מקודם לכן [בליל שני של ראש השנה ובליל הכפורים], הציבוהו בסוף

ימים, אך לא נתפשט עדיין אצל הכל.
 אך לאחר זמן, סמוך להדפסת התכלאל
 עץ חיים שנדפס בשנת ה'תרנ"ד, כבר
 פשט המנהג לומר את תפילת הפרנסה

בנוסח הארוך, ולא בנוסח הקצר. ולאחר
 כמה שנים, אף הנוסח הקצר התפשט
 המנהג לאומרו בליל ראשון של ראש
 השנה.

סימן קיח

מנהג תימן באמירת קדיש אחר "והוא רחום" שקודם הסליחות

קדיש בעשרת ימי תשובה לפני דברי תחנונים, אין לאמרו, ואין צד של היתר באמירתו. והטוען שתהלה לדוד תחנונים, יש לומר לו, הן תודה שכל הבקשות והתחונות שאומרין לאחר קדיש הם תחנונים, למה אם כן נחלק בין תחנונים ותחנונים בקדיש. נתברר איפוא, שאין לומר קדיש אלא אחרי כן, כפי המנהג הפשוט. עכ"ל.

~ ~ ~

במבוא לסדר האשמורות (בני ברק תשמ"ח, עמוד ז') כתב הג"ר אבירן יצחק הלוי שליט"א, דהאשמורות עצמן פותחות בוהוא רחום וגו' אשרי חצי קדיש, ובהערה שם (הערה 6) ציין לסידור רב עמרם גאון ולעוד ראשונים הסוברים לומר אז קדיש, וכן לארחות חיים שכתב שאין להרהר אחר מנהג ראשונים זה. וכתב עוד שם בזה"ל, וזה בנגוד לתשובת ר' יהושע הנגיד מבני בניו של הרמב"ם (סי' ח) שהשיב לשאלה מתימן דאין לומר קדיש אחר והוא רחום בסדר האשמורות, ומדברי השואלים מוכח שמנהג קדום הוא בתימן לומר כאן קדיש, וכנראה שלא נתקבלה דעת הנגיד. עכ"ל.

אנשי ארץ התימן בשאלותיהם לרבי יהושע הנגיד מצאצאי רבינו הרמב"ם (מהדורת מכון משה, סימן ט'), שאלוהו בענין אמירת קדיש אחר "והוא רחום" הנאמר קודם הסליחות, האם נכון לאמרו או לא.

זה לשון השאלה והתשובה,

שאלה

היש לומר במנחת תעניות קדיש אחר קריאת והוא רחום ותהלה לדוד, לפני הוצאת ספר תורה, או לא. וכן בכל מוצאי שבת, היש לומר קדיש אחרי תפלת ערבית לפני סדר היום או לא. וכמו כן בעשרת ימי תשובה, היש לומר קדיש בלילה לפני דברי תחנונים או לא. וזה משום שהמנהג אצלנו לומר לפני התחנונים והוא רחום תהלה לדוד ואחרי זה קדיש, והביאו ראיה לדבריהם שוהוא רחום ותהלה לדוד נקראים תחנונים.

תשובה

אין אומרין קדיש ביום שמוציאין בו ספר תורה במנחה, אלא אם כן קדם לו סדר היום וכו'. אבל אמירת

הסליחות. אך לא ברור אם היו אומרים "והוא רחום" [והוא בכלל תחנונים הנזכרים שם], או שלא אמרוהו כלל.

וכותבי תכאליל אלו, מחכמי צנעא היו. רבי אביגד הנ"ל, היה מדייני העיר, וכפי הנראה אף שימש כראב"ד (ראה סערת תימן, עמודים קל"ז-קל"ט). ודודו רבי יוסף הנ"ל, אף הוא חכם ממשפחת חכמים וסופרים כידוע.

זה הנוסח הכתוב בכולם בפרק על ענייני התשובה בסופו, קודם סדר הסליחות [מועתק מלשון ערבי],

וסדר התפילה בסופי הלילות שבעשרת ימי תשובה, אם היתה כוונתם להאריך בדבר עד תפילת השחר, צריכים לרחוץ ידיהם, ויברכו שלש ברכות "על דברי תורה" ו"הערב" ו"אשר בחר בנו", ויתחילו בהרחמים עד הבוקר. אחר כך ישלימו ה"שרוע" [תרגומו "לימוד". והוא שם כולל לכל הסדר שאחר "ברכות התורה", מפרשת התמיד עד ברוך ה' לעולם אמן ואמן. דב"ש], ויתפללו תפילת שחרית. ואם היתה כוונתם להתחנן במקצת הלילה וישבו אל ביתם לישן, לא יברכו השלש ברכות, אלא ירחצו ידיהם בלבד, ויתאספו אל בית הכנסת ובית המדרש. ויזמינו איש ראוי לזאת, לומר דברי כיבושים ותחנונים, והם יענו לו עד שיסיימו. אחר כך יאמר קדיש ותתקבל צלותכון, ונפטרינן. עכ"ל [וראה צילום לקמן מס' 3].

אחריו נמשך הגר"י רצאבי שליט"א בשיעורו השבועי (כי תצא ה'תשפ"ה, ובשיעורים שאחריו), ואחר שציין גם לארחות חיים הנ"ל, העלה גם כן לתשובת רבי יהושע הנגיד בזה. ואמר, שלמעשה בזה המנהג שלנו לא כמו הרמב"ם.

~ ~ ~

אך אחר המחילה מכבוד תורתם, אין דבריהם נכונים כלל ועיקר.

הנה תשובות רבי יהושע הנגיד, נכתבו בסביבות שנת ה'קט"ו ליצירה [ראה מה שכתבנו בזה ב"קונדרים" גליון י"ג (עמוד ל"א)]. ובתכאליל אשר נכתבו לאחר שנה זו עד שנת ה'ש"מ ליצירה ואף לאחריה, לא מצאנו זכר לאמירת קדיש קודם הסליחות. גם לא מצאנו בהם נוסח הסליחות הנהוג בזמנינו [וראה עוד להלן].

בתכלאל ה"עתיק" כתיבת רבי יוסף ב"ר בניה הסופר משנת א'תת"ט לשטרות [ה'רס"ח ליצירה] (כת"י ספריית המדינה בברלין מס' 576, בספה"ל 10050), וכן בתכלאל ה"קדום" משנת ה'רנ"ח ליצירה, וכן בתכלאל כתיבת רבי אביגד ב"ר דוד ב"ר בניה הסופר משנת א'תתנ"א לשטרות [ה'ש' ליצירה] (כת"י הספרייה הבריטית מס' 2227, בספה"ל 6016), בכולם נזכר לומר קדיש ותתקבל בסוף הסליחות ולא הזכירו לאמרו גם קודם

וְתַקְיִיד מִמָּה הוּא עֲדוּרִי וְעַתָּה אֵלֶּיךָ בָּא טָרָף אֶלְכָּהּ עֲשֵׂה
 יְמֵי תְשׁוּבָה אֵין כַּאֲךָ גְּרִיזָה אֵין יִטְוֹלוּ בְּאִמְרָה אֵין עֲלֹה אֵין צִבְחָה מִזֶּמֶר
 בְּסֵל אֵין דִּין וּבְחִיבֹת שְׁלֹשׁ בְּרִכּוֹת עַל דְּבָרֵי תוֹרָה וְהַעֲרֵב וְאִשֶּׁר
 בְּחֹר בְּכוֹ וּבְתָדוֹ בְּאַרְחֻמִּים אֵין אֵין צִבְחָה תֵּם יִכְמֹלוּ אֵין שְׁרוּעַ וּיִעֲלֹו
 עֲלֹה אֵין צִבְחָה וְאֵין כַּאֲךָ אֵין גְּרִיזָה אֵין יִתְנַלְעֹו בְּעֵין אֵין עֲדוּרִי אֵין צוֹתָהֶם
 לְלִדְקָאד כְּלָהּ בְּאַחַד אֵין שְׁלֹשׁ בְּרִכּוֹת אֵין יִסְלֹו חֵידוּסִים מִקֵּץ וּיִגְמֹעוּ
 אֵין אֵין כְּנָחִים וְאֵין מִדְּאֵרֶס וּיִקְדְּמוּ שְׁפָה יִעֲלֹו לְזִכְרָה וְיִגִּיב דְּבָרֵי
 בִּיבּוּשִׁים וְתַחֲנוּנִים וְהֵם יִגִּיבּוּה אֵין אֵין יִכְרְגוּ תֵּם יִגִּיב קָדִישׁ
 וְתַתְּקַבֵּל עֲלֹתָהֶם וּיִנְעֲדֹו

צילום מס' 3. הנוסח הנ"ל שבתכלאל בכתיבת רבי אביגד ב"ר דוד ב"ר בניה הסופר, משנת א'תתנ"א לשטרות.

כפי הנהוג אז בתימן לאמרן רק בעשרת ימי תשובה. כמו כן, נזכר שם לומר "אשרי" וקדיש קודם הסליחות.

אז קמו כמה מחכמי תימן הידועים, וכדרכם בשינויי המנהגים בעניינים אחרים, אף כאן שינו המנהג, והעתיקו לסידוריהם נוסח אשמורות זה שבדפוסים, ואף קבעו לומר קדיש קודם האשמורות כמופיע שם בדפוסים. כפי שתראה בתכלאל שבכתיבת מהר"י ונה ושכתיבת רבי סעדיא רמזאן ועוד.

אמנם, הנהגתם זו לומר קדיש קודם הסליחות, מצאה לה מתנגדים, כדוגמת מהר"י בשירי, אשר העיר על זאת שאין נכון לאמרו קודם הסליחות אלא לאחר הסליחות כפי המנהג [הובאו דבריו בתכלאל "פעמון זהב"]

גם בתכלאל המאוחרים יותר, כגון משנת ה'ש"מ ליצירה ואף משנת ה'שנ"ג ליצירה, גם כן לא נזכר כלל אמירת קדיש קודם הסליחות [ואף לא נזכר אמירת "והוא רחום"], ואף לא נזכר בהם נוסח הסליחות הנהוג עתה לאמרו באשמורות.

הרי לפנינו, אשר הם דבקים במסורת רבינו הרמב"ם, ומסכימים לדברי רבי יהושע הנגיד הנ"ל.

~ ~ ~

אולם, כעבור שנים, כפי הנראה בסביבות שנת ה'ש"ס ליצירה, הגיעו ספרי דפוס לתימן ובהם נוסח סליחות שונה ממה שנהגו בו מקדם. שם גם נכתב לומר אלו הסליחות כבר מראש חדש אלול, לא

לראש השנה וכיפור (הוצאת נוסח תימן, ה'תשפ"ב
עמוד י"ב)].

אם כן, אין להביא ראיה ממהר"י ונה
וסיעתו, למסורת תימן, כמו שאין
מביאים מהם ראיה לשאר דברים ששינו
ממנהגי תימן – ורבים הם. והדברים
ידועים.

~ ~ ~

עתה הראית לדעת, שדברי רבי
יהושע הנגיד הנ"ל, התקבלו
בלב חכמי תימן, והוסכמו על ידם, ככל

דבריו אשר דבר בשם רבינו ומאור
עינינו הרמב"ם.

ומה שתמצא לפניך אמירת קדיש
קודם הסליחות, אין מקורו אלא
מסידורי הדפוס, אשר גם נוסח הסליחות
עצמן לקוח משם ואינו קדום אצלינו
כלל.

[יש החושבים כמו כן, שכינוי
"אשמורות" לסליחות, מקורו
מתימן. וכינויים בשם "סליחות", הוא
משאר עדות. אך טעות היא בידם,
וההיפך הוא הנכון.]

סימן קיט

דין אתרוג המורכב ודעת רבינו הרמב"ם בזה

ילדה בזקינה, והאמר רבי אבהו, ילדה שסיבכה בזקינה, בטלה ילדה בזקינה ואין בה דין ערלה. אמר רבי ירמיה, לעולם ילדה בילדה, וכגון דנטע להך קמייטא לסייג ולקורות, דתנן הנוטע לסייג ולקורות פטור מן הערלה. ע"כ.

פירש רש"י שם וז"ל, בזקינה. שכבר נתחללה: שסיבכה. לשון 'נאחז בסבך', שעשאה ענף בזקינה: בטלה לגבי זקינה. ואינה חייבת בערלה ואין בה דין רבעי. וכי תנן במסכת ערלה דמרכיב חייב בערלה, [זקינה] בילדה תנן, שאף אותו ענף חייב בערלה. ואף על גב שקצצו מזקינה, נעשה עכשיו ילדה, שזו היא נטיעתו: לעולם ילדה בילדה. ודקשיא לך בלא הרכבה נמי בעי למיהדר ממערכי המלחמה אקמייטא: כגון דנטעה לקמייטא לסייג. כגון שהיתה פרצה בגדר שדהו, ונטעה בפרצה לסתום. לשון 'סוגה בשושנים', גדורה בשושנים: ולקורות. לקוץ ממנה קורות לכשתגדל. עכ"ל.

הנה, מסתימת לשון הגמרא שם משמע, לכאורה, דסיבכה ילדה בזקינה, היינו שהרכיב ייחור של

לא באתי הנה לערוך חקר ורוב תבונה אודות זני האתרוגים המצויים כיום, למיניהם ולמגזריהם. וכבר ספרים רבים נכתבו אודות האתרוג למינו, עד שכמעט ולא נותר דבר שלא דובר בו. **אך** כדרכי, ראיתי לנכון לחקור על שורשם של דברים, מאיזה דין יפסל זה האתרוג המורכב, או שמא לא פסול הוא כלל.

והגם שכבר דנו בזה האחרונים, זה אומר בכה וזה בכה, וקטניהם עבה ממתני. עם כל זאת, אמרתי אף אני אענה בזה חלקי, ובקיצור רב אעבור עליו במקלי.

~ ~ ~

איתא בגמרא סוטה (דף מג:) ומי האיש אשר נטע כרם וכו'. תנו רבנן, אשר נטע וכו'. לא חילל, ולא חיללו, פרט למבריק ולמרכיב. והא אנן תנן, אחד הנוטע ואחד המבריק ואחד המרכיב. אמר רבי זירא אמר רב חסדא, לא קשיא, כאן בהרכבת איסור, כאן בהרכבת היתר. האי הרכבת היתר, היכי דמי. אילימא ילדה בילדה, תיפוק ליה דבעי מיהדר משום ילדה ראשונה. אלא

ילדה באילן זקן, ולרבי אבהו בטלה
ילדה בזקינה ואין בה דין ערלה.

~ ~ ~

אולם כתב רבינו הרמב"ם בפירושו
למשנה (ערלה פ"א מ"ה) וז"ל, וזו
ההברכה וההרכבה האמורים בספרא
(קדושים פרשה ג' פ"ה) שאינן חייבין בערלה,
הן האמורים במשנה זו, כגון שהברין
את האילן ועיקרו קיים בארץ ולא
נעקר, או שמשך ענף מאילן זה והרכיב
קצהו באילן אחר ועיקרו מחובר לאילן
הראשון. אבל אם כרת ענף והרכיבו
באילן אחר או טמנו בארץ, הרי זה חייב
בערלה, וזוהי ההברכה וההרכבה
האמורים במסכת סוטה (דף מג.). באמרם
אחד הנוטע ואחד המברין ואחד
המרכיב. וזכור כללים אלו, שלא
תסתפק בהן ותחשוב שהן סותרין זה את
זה, ששם אמרו נוטע ומברין ומרכיב
חייב בערלה, ובספרא מפורש שמברין
ומרכיב אינו חייב בערלה, והם שני
מיני הברכה ושני מיני הרכבה, כמו
שביארתי לך. עכ"ל.

וכן פסק בהלכות (מעשר שני פ"י הי"ד)
בזה"ל, אחד הנוטע, ואחד
המברין, ואחד המרכיב חייב. במה
דברים אמורים, בשחתך בד אחד מן
האילן, והבריכו בארץ או הרכיבו באילן
אחר. אבל אם מתח בד אחד מן האילן
הזקן והברין בארץ, או הרכיבו באילן

אחר ועיקר הבד מעורה באילן הזקן,
הרי זה פטור. עכ"ל.

מסתימת לשונו בהלכות, דבשחתך
בד אחד מן האילן
והרכיבו באילן אחר דחייב בערלה, ולא
חילק בזה בין הרכיב ילדה בזקינה או
זקינה בילדה, נראה בפשטות דבכל
גוונא חייב בערלה. וכפירושו במשנה.

אלא שכתב עוד שם (הט"ו) בזה"ל,
ילדה שסיבכה בזקנה והיו
פירות בילדה, אפילו הוסיפו מאתים,
הרי אלו הפירות של ילדה אסורין, שאין
גידולי היתר מעלין את העיקר האסור.
עכ"ל.

ולכאורה אין זה מובן. דהרי גם אם
לא היו בילדה פירות,
חייבת בערלה מכאן ואילך, דהא אינה
בטילה לזקינה. ואם כן, מה ענין לדון
בזה אם הוסיפו מאתים או לא הוסיפו,
דממה נפשך אף אם גדלו פירות אלו
מתחילתן ועד סופן על גבי הייחור
שהורכב בזקינה, הרי הם חייבים
בערלה.

אורבא, מדבריו אלו משמע, דאם
הרכיב ייחור באילן, בטל
הייחור לגבי אילן ופירותיו מותרים מיד,
משום שגידולי היתר הם מעיקרן. ולפי
זה, סותר הוא לכאורה להא דסתם לן
מעיקרא דייחור שהרכיב באילן אינו
בטל לאילן ופירותיו חייבים בערלה.

השנה (שם) מהספרא (קדושים פ"ג ה' ב')
 דתניא התם 'ונטעתם כל עץ מאכל'
 פרט למברין ומרכיב דאין בהם דין
 ערלה [אמנם בר"ן שם הגירסא 'בספרי' ואכן
 בספרי (שופטים פסקא קצ"ה) כתוב 'ולא חללו
 פרט למרכיב', אך לא נדרש מ'ונטעתם'.
 ולכן הגהנו כאן 'בספרא'. דב"ש], וכתב
 ליישב בזה"ל, יש לומר דהברכה
 אהברכה לא קשיא וכו'. ומרכיב
 אמרכיב נמי לא קשיא, דההיא במרכיב
 באילן הנטוע למאכל, ומשום הכי לא
 נהגא ערלה בהרכבה, דקי"ל ילדה
 שסבכה בזקנה בטלה, כדאיתא בפרק
 משוח מלחמה (סוטה דף מג:). ואפילו
 ילדה בילדה נמי, לכי מטו שלש לילדה
 ראשונה, שניה נמי שריא, והכי מוכח
 התם.

והא דהכא, בשנטעה לראשונה לסייג
 ולקורות, לפי שאין בראשונה
 משום ערלה כלל, ומשום הכי אין זו
 בטלה לגבה. ומשכחת לה נמי בשהרכיב
 בתוך אילן סרק, ואף על פי שאינו
 רשאי משום כלאים. והכי איתא
 בירושלמי, דתני נכרי שהרכיב אילן
 מאכל ע"ג אילן סרק אף על פי שאין
 ישראל רשאי לעשות כן יש בו משום
 ערלה, מאימתי מונין לה משעת
 נטיעתה. עכ"ל הר"ן.

אמנם ראיתי למהר"י קורקוס על
 דברי רבינו (הלכות מעשר שני פ"י
 הי"ד), שהעלה להר"ן הנ"ל, ולפי זה

עוד צריך ביאור, מדוע לא פסק
 מתחילה כרבי אבהו בגמרא
 סוטה (שם), דסיבכה ילדה בזקנה, בטלה
 ילדה בזקנה, ואין בה דין ערלה.

~ ~ ~

איתא בגמרא ראש השנה (דף ט:), תנו
 רבנן, אחד הנוטע אחד המברין
 ואחד המרכיב ערב שביעית שלשים יום
 לפני ראש השנה, עלתה לו שנה, ומותר
 לקיימן בשביעית וכו'. ע"כ.

מסתימת לשון הגמרא משמע,
 שהרכבה באילן חייבת
 בערלה, בין הרכיב ילדה בזקנה או
 זקנה בילדה, דהא לא חילקו בזה, ולא
 הזכירו שם כלום מדברי רבי אבהו ורבי
 ירמיה דבגמרא סוטה [הנ"ל].

ואף הרי"ף בראש השנה שם (דף ב.
 בדפי הרי"ף) סתם כלשון הברייטא
 הנ"ל. ועיין עוד תוספות שם (ד"ה מרכיב).

[ויש לעיין, מדוע לא כתב כאן רש"י
 לדעתו דמירי בזקנה שהרכיבה
 בילדה, כדכתב שם בסוטה (שם). ואף
 בסוטה (שם), לא העיר על הגמרא כאן,
 אלא רק על המשנה במסכת ערלה.]

נמצא לכאורה דאיכא סתירה בין
 הגמרות הנ"ל.

~ ~ ~

גם הר"ן על הרי"ף (שם דף ב. בדפי
 הרי"ף) הקשה על הגמרא בראש

המבריק ואחד המרכיב חייב, ברייתא בפ"ק דר"ה. ובירושלמי בפ"ק דערלה תני, ר"י אומר אין כאן מרכיב (פירוש דלא גרסינן מרכיב), דבמרכיב א"א לאוקמה דבטילה להאילן. וכן משמע בגמ' שלנו (סוטה דף מ"ג) גבי החוזרים מעורכי המלחמה דתנן התם מרכיב, דשאלו שם האי הרכבת התר ה"ד, אילימא ילדה בילדה תיפוק ליה דבעי מיהדר משום ילדה ראשונה, אלא ילדה בזקינה. וא"כ יש לתמוה על רבינו ז"ל שכתב כלשון הברייתא, ולא השמיט מרכיב כדאמור בירושלמי.

ומצאתי להר"ן ז"ל שהעיר ע"ז וכתב, דא"א לאוקמה שהרכיב ילדה בזקינה, דהא בטילה ילדה בזקינה. ואי ילדה בילדה, אי כבר עברו עליה שני ערלה, הו"ל זה וזה גורם ומותר. ונראה דהכי מיירי, בשנטעה לראשונה לסייג ולקורות, לפי שאין בראשונה משום ערלה כלל, ומשו"ה אין זו בטילה לגבה. ומשכחת לה נמי בשהרכיב בתוך אילן סרק, ואע"פ שאינו רשאי משום כלאים. והכי איתא בירושלמי (פירוש למ"ד כן). ודברי רבינו ז"ל שסתם כלשון הברייתא, נראה דמיירי ג"כ שהרכיב ילדה בילדה שהיא בתוך שני ערלה, דחייב למנות שני ערלה ג"כ לשנייה, וכמ"ש דומה לזה גבי החוזרים מעורכי המלחמה בפ"ז מהלכות מלכים, ומינה

האריך להוכיח שכן היא גם דעת רבינו הרמב"ם לפסוק בזה כרבי אבהו, דאם הרכיב ייחור באילן, בטל הייחור לאילן ואין פירותיו חייבים בערלה, וכך ביאר גם את דברי רבינו במשנה שם.

עוד כתב (שם) בזה"ל, ובקצת השגות מצאתי, או הרכיבו באילן אחר וכו', אמר אברהם, פירוש באילן אחר החייב בערלה ע"כ. נראה שדעתו, שאם הרכיב באילן זה שעברו עליו שני ערלה, אפילו נפסק מן האב בטל לגבי זה שהרכיבו בו. כאשר כתב הרן ז"ל מההיא דר' אבהו דמשוח מלחמה, דילדה שסבכה בזקנה דבטלה. ובודאי דהדין עמו. וכן כתב רבינו בסמוך, ילדה שסבכה בזקנה והיו פירות בילדה וכו', שאין גידולי היתר מעלין את העקר האסור. מוכיח, דמה שגדל אחר שהורכב, גידולי היתר הוא, דבטל לגבי זקנה. וברור הוא זה. כ"ש בנושא זה דהבדל הוא מאילן זקן, דודאי כשהרכיב באילן החייב בערלה, מיירי דהוי דומיא דבהבריכו בארץ. ואף על פי שכתב רבינו סתם או הרכיבו באילן אחר, כיון שהדבר מוכרח ופשוט, לא הוצרך לפרש. עכ"ל. וכן ביאר לדעת רבינו עוד שם בסמוך (הט"ז) גבי ילדה שסיבכה בזקנה.

כן ראיתי גם להגר"ח כסאר בפירושו על רבינו (שם הי"ד) שכתב ליישב את דברי רבינו ז"ל, אחד הנוטע ואחד

אבל על המשנה כאן בערלה, ביאר רבינו שמדובר בכגון שכרת ענף וטמנו בארץ או שהרכיבו באילן אחר, וזו ההברכה וההרכבה האמורים כאן במשנה, ועל כן חייבים בערלה. ועוד הוסיף והדגיש, שזו ההברכה וההרכבה האמורים במסכת סוטה.

ואם באמת דעת רבינו שכאן במשנה ערלה לא מדובר בסתם הרכבה, אלא דוקא בשנטעה לראשונה לסייג ולקורות ועליה הרכיב או במרכיב על אילן סרק או שהרכיב ילדה בילדה שהיא בתוך שני ערלה, ולכך חייבת בערלה.

אם כן, למה תירץ רבינו את הספרא וחילק בין הרכבה מחוברת באילן להרכבה בענף שנעקר מהאילן. לכאורה, היה לו לחלק ולומר, שבספרא מדובר בהרכבת ילדה על זקינה ולכן אינה חייבת בערלה, ובמשנה ערלה מדובר בהרכבת ילדה על ילדה או על אילן סרק או בשנטעה לראשונה לסייג ולקורות ועליה הרכיב ולפיכך חייבת בערלה.

אלא ודאי מוכרח לומר, שסובר רבינו שבמשנה ערלה מדובר בהרכבת ענף שנעקר מן האילן והורכב על אילן אחר, בכל גווני, בין ילדה על זקינה ובין ילדה על ילדה ובין הרכיב על אילן סרק או הרכיב על אילן שניטע

תלמד לכאן. עכ"ל הגר"ח כסאר. וכן ביאר לדעת רבינו עוד שם בסמוך (הט"ז) גבי ילדה שסיבכה בזקנה. וכן נראה דעת הגר"י קאפה בפירושו להרמב"ם (הלכות מלכים פ"ז אות ו').

היוצא מדבריהם, דהא דכתב רבינו (הלכות מעשר שני פ"י ה"ד) 'אחד הנוטע ואחד המבריק ואחד המרכיב חייב', מיירי בשנטעה לראשונה לסייג ולקורות ועליה הרכיב, או במרכיב על אילן סרק או שהרכיב ילדה בילדה שהיא בתוך שני ערלה.

~ ~ ~

אך אחר המחילה מכבוד תורתם, מה שכתבו לדעת רבינו, זה צ"ע.

שהרי המשנה בערלה (פ"א מ"ה) כתבה בסתם דין המבריק והמרכיב, ומשמע דמיירי בכל גווני, אף בהרכיב ילדה על גבי זקינה, דמכיון שאין הילדה מחוברת למקורה לכן חייבת בערלה.

על זה הקשה רבינו שם מהספרא ששם כתוב שהברכה והרכבה אינן חייבין בערלה, ותירץ ששם בספרא מדובר בכגון שהבריק את האילן ועיקרו קיים בארץ ולא נעקר או שמשך ענף מאילן זה והרכיב קצוהו באילן אחר ועיקרו מחובר לאילן הראשון, זו ההברכה וההרכבה האמורים שם בספרא, ועל כן אינם חייבים בערלה.

כתב אותו חילוק שבין הברכה והרכבה מעץ מחובר להברכה והרכבה מעץ תלוש.

כי אם באמת היה חוזר בו, היה לו לשנות ולחלק בעץ התלוש עצמו, בין הרכיבו על זקינה לבין הרכיבו על ילדה או על אילן סרק או על אילן שניטע לראשונה לסייג ולקורות. ולא לחלק בין עץ תלוש לעץ מחובר באילן הראשון. וזה פשוט וברור.

~ ~ ~

ומה שכתב הגר"ח כסאר בזה"ל, דברי רבינו ז"ל שסתם כלשון הברייתא, נראה דמיירי ג"כ שהרכיב ילדה בילדה שהיא בתוך שני ערלה, דחייב למנות שני ערלה ג"כ לשנייה, וכמ"ש דומה לזה גבי החוזרים מעורכי המלחמה בפ"ז מהלכות מלכים, ומינה תלמד לכאן. עכ"ל.

הא דכתב להביא ראיה מדברי רבינו גבי החוזרים מעורכי המלחמה וכתב על זה ומינה תלמד לכאן, זה צ"ע.

שהרי כך כתב שם רבינו (הלכות מלכים פ"ז ה"ו) בזה"ל, אחד הנוטע כרם, ואחד הנוטע חמשה אילני מאכל, ואפילו מחמשת מיני מאכל, אחד הנוטע, ואחד המבריך ואחד המרכיב, הברכה והרכבה שהיא חייבת בערלה, אחד הלוקח, ואחד היורש, ואחד שניתן

לראשונה לסייג ולקורות, בכולם חייב בערלה. וזה נראה לי פשוט.

ועוד הדגיש שם רבינו ואמר בזה"ל, וזוהי ההברכה וההרכבה האמורים במסכת סוטה באמרם אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב. עכ"ל. הרי שגם שם, לדעתו, מדובר בהרכבת ענף שנעקר מן האילן והורכב על אילן אחר, ובכל גווני, בין ילדה על זקינה ובין ילדה על ילדה ובין הרכיב על אילן סרק וכו'.

כדבריו בפירושו למשנה, כך פסק בהלכות (מעשר שני פ"י ה"ד) בלי שום שינוי וז"ל, אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב, חייב. במה דברים אמורים, בשחתך בד אחד מן האילן, והבריכו בארץ או הרכיבו באילן אחר. אבל אם מתח בד אחד מן האילן הזקן והבריך בארץ, או הרכיבו באילן אחר ועיקר הבד מעורה באילן הזקן, הרי זה פטור. עכ"ל.

הרי לך פשוט, דרבינו סובר, שענף הנעקר מן האילן והורכב על אילן אחר, בכל גווני חייב בערלה, בין הרכיב ילדה על זקינה ובין הרכיב ילדה על ילדה ובין הרכיב על אילן סרק או הרכיב על אילן שניטע לראשונה לסייג ולקורות, בכולם חייב בערלה.

ואין לומר שחזר בו בהלכות מפירושו למשנה ערלה, שהרי בשניהם

והרי אמר לעיל, שאם הרכיב ילדה על זקינה חייב בערלה.

אולם המעיין בדברי רבינו שם בהלכות שלפני ושל אחרי

הלכה זו, יראה שבכולן מדגיש אם נפסק עיקרו. כגון בהלכה שלפניה (הט"ו) כתב 'גדל זה הילד שהברך ועשה פירות ואחר כך פסק עיקרו שהוא מעורה באילן', ובהלכה שאחריה (הי"ז) כתב 'אילן שהברך ממנו בד בארץ ואחר כך נעקר האילן כולו', וכן בהלכה שאחרי הלכה זו (הי"ח).

מה שאין כן כאן בהלכה זו (הט"ז) שסתם דבריו וכתב 'ילדה שסיבכה בזקנה', ולא פירט יותר בזה כבשאר הלכות הסמוכות הנ"ל אם נעקר או לא נעקר מעיקרו.

על כן נראה לומר, שכאן לא מדובר בענף תלוש [ויש בו פירות] שהרכיבו באילן זקן. אלא מדובר בנטיעה ממש בקרקע ועדיין חייבת בערלה, ומשך ממנה ענף [שיש בו פירות] והרכיבו על אילן זקן, ועל זה אמר 'שאין גידולי היתר מעלין את העיקר האסור'.

[ובאמרו 'את העיקר האסור', יתכן שכוונתו לחיבור הנטיעה בקרקע הנקרא 'עיקר' הנטיעה (וכמו שכתב כיוצא בזה שם (הט"ו) 'ואחר כך פסק עיקרו'), ואין כוונתו דוקא לעיקר (כלומר לראשית) הפרי שגדל באיסור.]

לו במתנה. אבל הנוטע ארבעה אילני מאכל או חמשה אילני סרק או שגול כרם, אינו חוזר עליו. וכן כרם של שני שותפין אין חוזרין עליו. עכ"ל.

הנה סתם רבינו לשונו, וכתב 'הברכה והרכבה שהיא חייבת בערלה', ולא פירש בזה כלום. ובודאי סמך על דבריו בהלכות מעשר, שחילק שם כמו שחילק בפירושו למשנה. וראה שם כסף משנה.

ואם כן, מהיכן רצה הגר"ח כסאר להביא ראיה משם לכאן, ומה כוונתו באומרו 'ומינה תלמד לכאן'. אדרבא, כאן בהלכות מעשר פירש מהי ההרכבה החייבת בערלה ומהי ההרכבה שאינה חייבת בערלה, ושם בהלכות מלכים לא פירש בזה כלום, וסמך על דבריו כאן בהלכות מעשר.

~ ~ ~

אלא שעדיין יש ליישב הא דכתב רבינו שם בסמוך (מעשר שני פ"י הט"ז) בזה"ל, 'ילדה שסיבכה בזקנה והיו פירות בילדה, אפילו הוסיפו מאתים, הרי אלו הפירות של ילדה אסורין, שאין גידולי היתר מעלין את העיקר האסור. עכ"ל.

דלכאורה זה סותר להא דאמר לעיל. דמדבריו כאן משמע, דאם לא היו פירות בילדה מלכתחילה, אלא גדלו בה לאחר ההרכבה בזקנה, הרי הם מותרים ואינם חייבים בערלה, דהא גידולי היתר הם.

דסיפוק הוא ענף שהוברך או נטוע בארץ, שהרכיבו על אילן אחר. ואין הכוונה לענף תלוש שהרכיבו על אילן זקן. ו'ילדה' שכתב רבינו, היינו סתם נטיעה שלא שלמו לה שנות ערלה [וכדכתב שם בסמוך (ה"ט) 'ילדה פחותה מטפח חייבת בערלה כל שנותיה']. ועתה לפי זה, לא קשיא מידי על דברי רבינו.

ואמנם, כן מצאתי בתשובות חכמי

פרובינציה (סימן נ"ב) שכתבו בזה"ל, מיהו, לפי מה שכתב הר"ם ז"ל, מצי לתריצינהו לכלהו, שאם יתלוש אדם בד אחד מן האילן וילך ויתקעהו בבטן אילן אחר, כדרך שהגננים עושין שקורין אימפבטה, אותה ההרכבה הואיל ומבד תלוש עשאוה, חייב בערלה כל פרי היוצא מן הבד ההוא. אבל אם יסבך אילן מחובר שהוא ילד, כלומר פחות מג' שנים, עם אילן זקן, וקושרו ומלקיחו עמו עד שידבקו שניהם ונעשין גוף אחד, כמו שעושין גם כן תמיד, על זה הוא שאמרו ילדה שסבכה בזקנה, וזהו הראוי לקרות ילד, לא הבד החתוך מאילן אחר שאין נופל בו לא ילד ולא זקן, וזהו דעת הר"ם ז"ל. עכ"ל.

אחר זמן, ראיתי כן לרבינו גרשום

(מנחות דף סט:) שכתב בזה"ל,

ילדה שסיבכה בזקנה. נטיעה ילדה של ערלה ויש בה פירות, והרכיב בה מנטיעת זקנה. עכ"ל. כלומר, שנטיעת

ואכן, הכי איתא בירושלמי (ערלה פ"א

ה"ג) רבי זעירה רבי יסי רבי

לעזר בשם רבי חנינא, רבי בא ר' חייה רבי לעזר רבי חנינה בשם רבי חנינה בן גמליאל, ילדה שסיפקה לזקנה, טהרה הילדה. אמר ר' חייה בר בא, מתניתא אמרה כן, סיפוק גפנים סיפוק על סיפוק אף על פי שהבריכן לארץ מותר. וחש לומר שמא השרישה הילדה עד שלא תתאחה מן הזקנה. רבי חנינה בריה דרבי הלל, דרבי יהודה היא. דרבי יהודה אמר, מתאחה היא עד שלא תשריש. רבי יוסי בשם רבי יוחנן, שרשים אין בהן ממש. ע"כ.

הרי לנו מן הירושלמי, לעניינינו,

דביאור ילדה שסיבכה בזקנה [ושם הגירסא 'ספיקה'], היינו ילדה שהבריכה [או נטעה] בקרקע, ומשך ממנה ענף והרכיבו בזקנה, ועליה דן התם אם יש לחוש שמא השרישה בקרקע עוד קודם שהתאחה הענף שהורכב בזקנה אם לאו. אלא ששם הירושלמי אזיל אליבא דרבי אבהו דילדה שסיבכה בזקנה בטלה ילדה בזקנה [ולדעת רבינו לא קיימא לן כרבי אבהו אלא כסתם משנה וברייטא וכנ"ל]. מכל מקום, פשוט דלא מיירי בהרכיב יחור תלוש על גבי זקנה.

אף דעת רבינו כן, דלשון 'סיבכה' הוא

כלשון 'סיפוק' דבמשנה ערלה,

דעל זה פירש רבינו שם (פ"א ה"ה)

מותר. ותניא נמי הכי, מודה רבי יוסי, שאם נטע והבריך והרכיב, מותר. ע"כ.

פירש שם רש"י, שאם נטע. האגוז של ערלה, מותר. אלמא כי גדל האילן וטוען פירות, הווי להו הנך פירות בגרמא דאגוז דאיסור וקרקע דהיתר, וקתני מותר: והבריך והרכיב. אם הבריך או הרכיב יחור של ערלה באילן זקן, מותרים פירותיהן מיד אף על פי שלא מלאו להן שני ערלה, דזה וזה גורם מותר. וה"נ אמרינן בעלמא, ילדה שסיבכה בזקנה בטלה. לשון אחר, אם נטע האגוז של ערלה שהוא איסור הנאה ולכשיגדל ונעשה נטיעה, הבריכה והרכיבה באילן דהיתר, מותר, דאותן פירות שטוען אחר זמן, באין נמי ע"י האילן של היתר. וקשיא לי, בלא הבריך ובלא הרכיב, נמי איכא זה וזה גורם, אגוז דאיסור וקרקע דהיתר. עכ"ל.

מסתימת לשון הגמרא משמע, דהא דמודה רבי יוסי שאם נטע והבריך והרכיב דמותר בדיעבד, מיירי בפרי של ערלה, וכגון אגוז. אך לא ביחור, דהא יחור לרבי יוסי שרי אף לכתחילה, כדאמר 'נוטעין יחור של ערלה'.

אולם מלשון רש"י משמע, דהא דקתני 'מודה רבי יוסי שאם נטע והבריך והרכיב מותר', תיבת 'נטע' בלבד, קאי אאגוז, שאם נטע אגוז של ערלה מותר. אבל תיבות 'והבריך

הילדה נטועה בקרקע, ומשך ענף מן הזקינה והרכיב בה בילדה זו.

כמו כן ראיתי למאירי (ראש השנה דף ט:): שכתב בזה"ל, שהרי עקר המשנה, בהרכבה נאמרה. ומלת ספוק, כענין סבוך, בחלוף אותיות גיכ"ק ובומ"ף. דספוק גפנים, הוא שממשיך ענף גפן זאת ומגיעו לגפן אחרת ומרכיב קצתו בה. וספוק על ספוק, הוא שמרכיב כל אחת בחברתה או זו בזו וזו באחרת. עכ"ל.

אמנם לדעת רש"י (סוטה דף מג:): המובא לעיל, 'ילדה שסיבכה בזקינה', היינו דהרכיב ענף תלוש על גבי זקינה. וכן דעת הרשב"א (בתשובותיו ח"ד סימן רצ"א) ועוד ראשונים. ודלא כדעת רבינו.

~ ~ ~

איתא בעבודה זרה (דף מח:): במשנה, זורעין תחתיה ירקות בימות הגשמים אבל לא בימות החמה וכו'. ר' יוסי אומר, אף לא ירקות בימות הגשמים, מפני שהנביה נושרת עליהן והוה להן לזבל. ע"כ.

ובגמרא שם איתא, וסבר רבי יוסי זה וזה גורם אסור, והתנן, רבי יוסי אומר, נוטעין יחור של ערלה, ואין נוטעין אגוז של ערלה מפני שהוא פרי. ואמר רב יהודה אמר רב, מודה רבי יוסי, שאם נטע והבריך והרכיב,

בדקלים, מפני שהן כפרי. עבר והרכיב, מותר. שכל דבר שיש לו שני גורמין אחד אסור ואחד מותר, הרי זה הנגרם משניהם מותר. לפיכך, הצומח מפירות ערלה, מותר, שהרי גורם לצמוח הפרי האסור והארץ המותרת. עכ"ל.

נמצא לדבריו, שלמד בפשטות, דהא דקתני 'מודה רבי יוסי שאם נטע והבריך והרכיב מותר', מיירי הכל בפרי ולא ביחור, דהיינו שנטע או הבריך או הרכיב הפרי. ולא מיירי, אלא בדיעבד.

לפיכך פירש 'נטע', באגוז, כלומר שזרע את הפרי עצמו בקרקע [כי אם זרע את גרעינו בלבד, דינו כנטיעה וחייב בערלה, כדכתב שם רבינו (ה"א)]. ו'הרכיב', בכפניות של ערלה, שהרכיבם בדקלים. וכדתנן במסכת ערלה (פ"א מ"ט) רבי יוסי אומר, נוטעין יחור של ערלה, ואין נוטעין אגוז של ערלה מפני שהוא פרי, ואין מרכיבין בכפניות של ערלה.

והטעם להיתרן בדיעבד, משום דזה וזה גורם, מותר. וכדמיינתן התם מהא ראייה לרבי יוסי, דסבירא ליה דזה וזה גורם מותר.

[אמנם] גבי 'הבריך', לא נקט רבינו כלום, כנראה משום דמילתא דלא שכיחא היא, וכדי נסבה נקט לה בגמרא. ומכל מקום, לא שייך לומר כן

והרכיב', לא מיירי בהבריך או הרכיב אגוז, אלא בהבריך או הרכיב יחור של ערלה באילן זקן.

וזה צ"ב, שהרי לרבי יוסי שרי לכתחילה להבריך או להרכיב יחור של ערלה, ומה שייך בהו לשון 'מודה'.

איברא, דנראה שזה כוונת הפירוש ב'לשון אחר' שהעלה רש"י, דקשיא להו לשון מודה רבי יוסי ב'הבריך והרכיב', דהא לא שייך בפרי האגוז אלא זריעה בקרקע, ולא הברכה והרכבה. ולפיכך פירשו, דמיירי בשגדל זה האגוז שזרע בקרקע, וממנו לקח יחור והבריכו או הרכיבו באילן אחר של היתר. אך לא ראו לפרש כדפירש רש"י דמודה רבי יוסי היינו ב'הבריך והרכיב' יחור של ערלה, דבהא שרי רבי יוסי אף לכתחילה, ולא שייך ביה לשון 'מודה'. ואם כן, לא קשה הא דהקשה רש"י על פירוש זה.

ואמנם, כתב רבינו הרמב"ם (הלכות מעשר שני פ"י ה"כ) בזה"ל, נוטעין יחור של ערלה. ואין נוטעין אגוז של ערלה, מפני שהוא פרי, ופירות ערלה אסורין בהנאה, כמו שביארנו בהלכות איסורי מאכלות. ואם עבר ונטע אגוז של ערלה, הרי הצומח מותר כשאר האילנות. עכ"ל.

עוד כתב שם (הכ"א) בזה"ל, וכן אין מרכיבין כפניות של ערלה

גם גבי 'הרכיב', דכדי נסבה נקט לה, דאם כן הא איכא רוב [הבריך והרכיב] דכדי נסבה לעומת 'נטע', ואין זה נראה. מה גם, דבמשנה (שם) תנן בהדיא 'ואין מרכיבין בכפניות של ערלה', ו'כפניות' פירש שם רבינו 'אשכול של תמרים' והם פרי.].

~ ~ ~

נראה לפי זה, שיסוד מחלוקתם של רש"י והרמב"ם בביאור דברי רבי יוסי, מקורו בגדר דין "זה וזה גורם מותר".

דרש"י סבירא ליה, דזה וזה גורם שייך אף בענף של אילן, ולא דוקא בפרי עצמו. לכן פירש, דאם הבריך או הרכיב יחור של ערלה באילן זקן, מותרים פירותיהם מיד אף שלא מלאו להן שני ערלה, משום דהוי זה וזה גורם ומותר. והיינו דאמרינן ילדה שסיבכה בזקינה, בטלה ילדה לזקינה.

ולפיכך, פירש אף את דברי רבי יוסי דמייירי בהבריך או הרכיב יחור של ערלה באילן זקן, ולא פירש דהרכיב הפרי עצמו, דהא ממה נפשך איכא הכא זה וזה גורם ומותר.

אך הרמב"ם סבירא ליה, דזה וזה גורם לא שייך כלל בנטיעה, לכל סוגיה. כלומר, בין שנטע יחור בקרקע, ובין שנטע בעץ וכגון שהרכיב. דלא

אמרינן זה וזה גורם אלא בדבר שלא שייך בו לשון נטיעה כלל, וכגון שזרע האגוז עצמו בקרקע, או שהרכיב הפרי עצמו באילן וכגון כפניות שהרכיבן בדקל.

לפיכך מפרש הוא את דברי רבי יוסי, כסתימת התלמוד,

דהיינו שזרע את הפרי באדמה או שהרכיבו באילן, דרך בכהאי גוונא אמרינן זה וזה גורם ומותר. אבל בנוטע יחור בקרקע או שהרכיבו באילן ואפילו ילדה בזקינה, לא אמרינן זה וזה גורם ומותר [ולפיכך חייב בערלה].

ואמנם, הכי איתא בספרא (קדושים פרשה ג' פ"ה) כי תבואו ונטעתם וכו'. ונטעתם, פרט למרכיב ולמבריך. מיכן אמרו, סיפוק גפנים, סיפוק על סיפוק, אף על פי שהבריכה בארץ, מותר. ע"כ. וכבר לעיל הבאנו פירוש רבינו בזה, דבספרא מייירי בין בהברכה ובין בהרכבה כשמחובר עדיין לאילן הראשון, ואם כן ליכא הכא 'ונטעתם' שהרי מחובר לאילן הראשון, ולפיכך אינו חייב בערלה.

נמצא לדעת רבינו, דיחור שניתק מהאילן הראשון ואינו מחובר עוד אליו, אם הבריכו בארץ או הרכיבו על אילן אחר, מאחר שניתק מהאילן הראשון, איכא הכא 'ונטעתם', ולפיכך חייב בערלה.

הפירות בעובי לאחר שסיבכה, במאתים של היתר, יותר משהיה שם מן האיסור, אסור. ואף על גב דערלה בטלה במאתים, כדאמר בפסחים (דף מח.) שה אחד מן המאתים ממותר שתי מאות שנשתיירו בבור מכאן לערלה שבטלה במאתים, אפילו הכי הכא אסור, דחד גופא הוא, ובתר עיקר אזלינן. עכ"ל.]

ובין לרש"י ובין לרמב"ם, אמרינן 'זה וזה גורם' בשני עניינים, וכגון אגוז וקרקע. ודלא כהתוספות (עבודה זרה דף מט. ד"ה שאם נטע והבריך) דכתבו דדוקא בענין אחד אמרינן 'זה וזה גורם', עיי"ש בדבריהם.

~ ~ ~

ועדיין יש לעיין, האם ה'ונטעתם' בכוחו לבטל דין 'זה וזה גורם', דאף אי איכא הכא 'זה וזה גורם' ונטיעה זו יונקת גם מן ההיתר, מכל מקום הוי כמאן דליתא, משום גזירת הכתוב ד'ונטעתם'. או שמא נאמר, דה'ונטעתם' מוכיח דמעיקרא ליכא הכא 'זה וזה גורם', משום דה'ונטעתם' יוצר כאן נטיעה חדשה, ובנטיעה חדשה הא לא שייך כלל 'זה וזה גורם', דהא כולה יניקה של איסור.

הנה לדעת רש"י, כשהרכיב על אילן שניטע לפירות, בין שהרכיב ילדה על ילדה או ילדה על זקינה או זקינה על ילדה, בכל אלו האופנים סבירא ליה דאין כאן נטיעה חדשה בפני

אולם, לדעת רש"י, בכהאי גוונא שהרכיבו על אילן אחר וכגון ילדה בזקינה, אף אם ניתק כבר מן האילן הראשון, סבירא ליה דליכא הכא 'ונטעתם' דאין נטיעה אלא בקרקע, ולפיכך בטלה ילדה לזקינה, ואמרינן 'זה וזה גורם ומותר'.

דדוקא בכהאי גוונא שהרכיב על אילן סרק או על אילן שנטעו מתחילה לסייג ולקורות, אמרינן דאיכא הכא 'ונטעתם'. מכיון דאילן סרק ואילן שנטעו מתחילה לסייג ולקורות, הוו כמאן דליתיה, וכאילו שנטע זה היחור בקרקע ממש, ומשום הכי לא אמרינן בהו 'זה וזה גורם ומותר'.

והא דקתני בנדרים (דף נז:) ילדה שסיבכה בזקינה ובה פירות, אף על פי שהוסיפה מאתיים, אסור. ולא אמרינן התם 'זה וזה גורם ומותר'. סובר רש"י, דלא אמרינן 'זה וזה גורם ומותר', אלא כשה'זה וזה גורם' הם שני גופים נפרדים, האיסור בפני עצמו וההיתר בפני עצמו, כדוגמת השה או הערלה שבטלים במאתים אחרים. אבל כאן מכיון שהאיסור וההיתר בגוף אחד, דהיינו באותו הפרי, לא אמרינן בכהאי גוונא 'זה וזה גורם', ולפיכך אסור.

כן פירש רש"י במנחות (דף טז:) בזה"ל, ילדה שסיבכה בזקנה. נטיעה של ערלה ובה פירות, והרכיבה בזקנה שעברו לה ימי ערלתה, אפילו הוסיפו

שיש לו שני גורמין אחד אסור ואחד מותר, הרי זה הנגרם משניהם מותר. לפיכך, הצומח מפירות ערלה, מותר, שהרי גורם לצמוח הפרי האסור והארץ המותרת. עכ"ל.

מוכח נמי דסבירא ליה, דה'ונטעתם' יוצר כאן נטיעה חדשה, ומעיקרא ליכא הכא 'זה וזה גורם'.

ראם באמת סבירא ליה דה'ונטעתם' בכוחו לבטל דין 'זה וזה גורם' ומשום גזירת הכתוב, אם כן למה לו לתת טעם בהרכבת הכפניות הנ"ל משום ד'זה וזה גורם', היה לו לומר דמותר משום דאין כאן שם 'נטיעה', ואם כן ליכא הכא 'ונטעתם' כלל, וכדין הנוטע אילן מאכל לסייג ולקורות וכיוצא בזה הפטורים מן הערלה.

~ ~ ~

והנה כתב רבינו הרמב"ם (הלכות כלאים פ"א ה"ה) וז"ל, כלאי האילנות, הרי הם בכלל מה שנאמר 'שדך לא תזרע כלאים'. כיצד. המרכיב אילן באילן, כגון שהרכיב ייחור של תפוח באתרוג או אתרוג בתפוח, הרי זה לוקה מן התורה בכל מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ. וכן המרכיב ירק באילן או אילן בירק, לוקה בכל מקום. עכ"ל.

עוד כתב שם (שם ה"ו) בזה"ל, הזורע זרעים כלאים וכן המרכיב אילנות כלאים, אף על פי שהוא לוקה,

עצמה, ואם כן ליכא הכא 'ונטעתם', ולפיכך הם בטלים לאילן שהורכבו עליו, בין להיתר ובין לחיוב.

מאידך, כשהרכיב על אילן סרק ואפילו על אילן מאכל שנטעו מתחילה לסייג ולקורות, סבירא ליה דאילן זה הוי כמאן דליתיה ועל כן חייב בערלה, משום דאיכא הכא 'ונטעתם', אף דאיכא נמי הכא [באילן מאכל] 'זה וזה גורם'.

אם כן, נראה לכאורה פשוט לדעתו, דה'ונטעתם' לא יוצר כאן נטיעה חדשה, אלא בכוחו של ה'ונטעתם' לבטל דין 'זה וזה גורם' ולחייב בערלה.

אולם לדעת רבינו הרמב"ם, ממה שכתב בפירושו למשנה ערלה (פ"א מ"ה) דיחור שניתק מהאילן הראשון, אף בכהאי גוונא שהבריכו בארץ או הרכיבו על אילן אחר ואפילו ילדה בוקינה, כיון דאיכא הכא 'ונטעתם', הוי נטיעה זו כנטיעה חדשה על גבי קרקע ממש. נמצא דליכא הכא 'זה וזה גורם' כלל וכלל, אלא הוי כסתם נטיעה שבקרקע. וכן כתב הכסף משנה (הלכות מלכים פ"ו ה"ו) לדעת רבינו בזה"ל, וטעם הדבר, שכיון שחייבת בערלה הוה ליה כנוטע אילן מחדש. עכ"ל.

כמו כן, ממה שכתב (הלכות מעשר שני פ"י הכ"א) בזה"ל, וכן אין מרכיבין כפניות של ערלה בדקלים, מפני שהן כפרי. עבר והרכיב, מותר. שכל דבר

שכתוב במשנה (כלאים פ"א מ"ז) איסור הרכבת אילן בירק וירק באילן שודאי אינם מאותו זן, האם גם זה נאמר שמשל הוא, הא ודאי אין לומר כן.

מה גם, שלא יתכן שרבינו, אשר כל רז לא אניס ליה וכל דבריו נכתבו בדקדוק רב, בספר שעיקרו הלכה למעשה יכתוב דברים הפורחים באויר. זה ודאי אינו עולה על הדעת.

על כן נראה, שאין להוכיח מהמדע של היום אל המדע שבעבר, שכן מצינו בדברים רבים שהמדע של היום אינו יודע לפענח דברים שנאמרו או בוצעו בעבר [כגון מהי "מלח סדומית" שהיתה נפוצה בעבר, וכן לדעת המדע ארנבת לא מעלה גרה, ועוד]. ואם כן, מסתבר שהרבה מצורות ההרכבה בעבר, נשכחו במשך הדורות ועד הדורות האחרונים.

זאת ועוד, אין הכרע כלל שהפרי הנקרא כיום בזמנינו "תפוח" הוא התפוח שנזכר במשנה, ויתכן שמדובר בפרי אחר לגמרי. כמו שמצינו בפירות רבים ובשאר מיני ירק וקטניות, שנקראו אז בשמות שונים ממה שנקראים בהם היום, והדברים ידועים. מה גם, שישנם זנים רבים של תפוח.

ואכן מצינו בגמרא שבת (דף פח:) אמר רבי חמא ברבי חנינא, מאי דכתיב (שיר השירים ב', ג') כתפוח בעצי

הרי אלו מותרין באכילה, ואפילו לזה שעבר וזרען, שלא נאסר אלא זריעתן בלבד. ומותר ליטע ייחור מן האילן שהורכב כלאים ולזרוע מזרע הירק שנזרע כלאים. עכ"ל.

מצאנו לרבינו שהזכיר הרכבת אתרוג במין אחר, ושפריו מותר באכילה. עוד כתב, שמותר לקחת ייחור מאילן אתרוג שהורכב, ולנטעו לכתחילה במקום אחר.

ועם כל זאת, במנותו את פסולי האתרוג בלקיחת ארבעת מינין בסוכות, ובפרט בכתבו (הלכות לולב פ"ה ה"ב) 'אתרוג של ערלה ושל תרומה טמאה ושל טבל פסול', לא מנה פסול זה של אתרוג המורכב, אף שמן הסתם היו כאלו גם בזמנו. שהרי לא "נזכרו" בני אדם להרכיב פירות רק לאחר זמנו של רבינו, אלא נהגו כן כבר מאז ומקדם, ולפיכך נקט רבינו 'אתרוג'.

~ ~ ~

[אמנם] ראיתי בכמה מקומות שכתבו בשם החזון איש, ששאלוהו על מה שכתב רבינו הרכבת אתרוג בתפוח, והשיב שדרך משל כתב כן רבינו אבל במציאות אי אפשר שתיקלט הרכבה מאתרוג ותפוח.

אך זה צ"ע, שאם זה משום שאינם מאותו זן, אם כן לפי שיטתו מה

שהרכיב ילדה על ילדה או ילדה על זקינה או זקינה על ילדה, בכל אלו האופנים אין כאן נטיעה חדשה בפני עצמה, ואם כן ליכא הכא 'ונטעתם', ולפיכך הם בטלים לאילן שהורכבו עליו, בין להיתר ובין לחיוב. ובכל אלו האופנים אמרינן נמי 'זה וזה גורם', בין להיתר ובין לחיוב.

נמצא לדעתו, שאם הרכיב ענף עץ אתרוג על אילן אחר [הניטע לפירות] שאינו אתרוג, מכיון שאין כאן נטיעה חדשה בפני עצמה, בטל זה הענף האתרוג לאילן שהורכב עליו, משום דאיכא הכא 'זה וזה גורם' ומותר. ואם כן, אתרוג ומין אחר מעורבים זה בזה, ולפיכך אינו נחשב כאתרוג בפני עצמו.

גם אם הרכיב ענף עץ אתרוג על אילן מאכל שנטעו מתחילה לסייג ולקורות, אף על פי שחייב בערלה מצד שזה האילן הוא כמאן דליתיה, מכל מקום הא איכא הכא 'זה וזה גורם', ועדיין אתרוג ומין אחר מעורבים זה בזה. והא דלא פטר ליה מערלה מצד ה'זה וזה גורם', הוא משום דה'ונטעתם' מבטל ליה ל'זה וזה גורם' [כנ"ל].

אולם, לדעת רבינו הרמב"ם, יחור שניתק מהאילן הראשון, אף בכהאי גוונא שהבריכו בארץ או הרכיבו על אילן אחר [ואפילו ילדה בזקינה], כיון דאיכא הכא 'ונטעתם', הוי נטיעה זו כנטיעה חדשה על גבי קרקע ממש,

היער וגו', למה נמשלו ישראל לתפוח. לומר לך, מה תפוח זה פרי קודם לעליו, אף ישראל הקדימו נעשה לנשמע. ע"כ. ופירש רש"י (שם) פרי קודם לעליו, כך דרכו וחלוק משאר אילנות, חנטת פירותיו קודם לעליו. עכ"ל.

הקשו שם התוספות (ד"ה פרי) בזה"ל, הקשה ר"ת, שהרי אנו רואים שגדל כשאר אילנות. ומפרש, דתפוח היינו אתרוג. וריח אפך כתפוחים, מתרגמינן כריחא דאתרוגא, ואתרוג פרי קודם לעליו, שדר באילן משנה לשנה ואחר שנה נושרין עליו של אשתקד ובאין עלין אחרים, הוי פרי קודם לאותם עלים. עכ"ל.

מדבריהם אתה למד, שכבר קודם זמנם נשתנה שם תפוח, ופעמים שהוא כינוי לאתרוג, כפי לשון התרגום.

ואם כן, מדיכן נדע היום מה נקרא בעבר "תפוח". ואכמ"ל.

~ ~ ~

ולפי האמור לעיל, נמצא דיסוד דין האתרוג המורכב ופיסולו, תלוי במחלוקת רש"י והרמב"ם ביסוד דין "ונטעתם" ובדין "זה וזה גורם".

לדעת רש"י, אם הרכיב יחור על אילן שניטע לפירות, בין

למועד בל"נ. וכעת אעלה בקיצור, ממנה שהבנתי לעת עתה מדבריו.

הנה בראשית דבריו כתב, שכל חכמי עירו צפת [חוץ מאותו חכם שהתיר בזמנו] מעידים שכל חכמי צפת רבנים ושופטים אשר קדמום, היו מרחיקים האיסור עד מאד, של אתרוג המורכב, הבא מיחור של אתרוג שהורכב בעץ לימון.

אמנם לפי זה, לכאורה, צריך עיון מדוע לא העלה זאת מרן השו"ע – רבו של מהר"ם הנ"ל, ואף בבית יוסף לא השמיע קולו בזה.

ושם הקשה על דברי רבינו הרמב"ם בפירושו למשנה ערלה כנ"ל, בבארו סוגי ההברכה וההרכבה לחיוביהם ופטוריהם, דלפי דבריו לא בטל יחור האתרוג לגבי עץ הלימון, דהא חייב בערלה, ובמילתיה קאי והוי אתרוג.

אלא שדברי המהר"ם שם בהקשותיו על הרמב"ם מכמה פנים לכל אורך תשובתו שם, מבוססים המה על שני יסודות עיקריים [לדעתו]. היסוד האחד, דילדה שסיבכה בזקנה, היינו שהרכיבה בה כפירוש רש"י, דהיינו ייחור תלוש המורכב באילן. והיסוד השני, דאף להרמב"ם דבכהאיי גוונא סבירא ליה דלא בטל זה הייחור לאילן וחייב בערלה, מכל מקום הא מיהת שני מינין מעורבין הם.

ולפיכך ליכא הכא 'זה וזה גורם' כלל וכלל, אלא הוי כסתם נטיעה שבקרקע. וכל שכן אם הרכיבו על אילן סרק או על אילן שנטעו מתחילה לסייג ולקורות.

יוצא לדעת רבינו, שאם הרכיב ענף עץ אתרוג על אילן אחר שאינו אתרוג, מכיון שיש כאן נטיעה חדשה בפני עצמה וליכא הכא 'זה וזה גורם' כלל [וחייב בערלה], לא בטל ענף האתרוג לאילן שהורכב עליו, ועל כן נחשב זה האתרוג כפרי בפני עצמו, ואינו נחשב מורכב כלל.

אם כן, נראה שזאת הסיבה שלא מנה רבינו את ה"מורכב" בין פסולי האתרוג, לפי שבאמת גם כשהרכיבוהו נחשב זה האתרוג כפרי בפני עצמו ואינו נחשב מורכב כלל, ועל כן כשר הוא.

~ ~ ~

אולם ראיתי למהר"ם אלשיך בתשובתו הידועה בענין אתרוג המורכב (סימן ק"י) שהאריך מאד בענין זה גם בדברי רבינו הרמב"ם. והוא הראשון [או לפחות מהראשונים] שדן בענין זה.

ומן הראוי היה לעבור על כל תשובתו שוב ושוב הדק היטב, ולעמוד על תכלית דבריו, כראוי לקדוש זה. אלא שדוחק העת לא מניחני, ועוד חזון

אולם ראיתי להגר"י רצאבי שליט"א בפסקי מהרי"ץ (ח"ד הלכות לולב, עמוד ר"ט) שכתב בזה"ל, בתימן המציאות שאין מרכיבים כלום, ולא רק אתרוגים אלא כל המינים, אפשר לפי שהאקלים והקרקע טובים לפירות אינם צריכים להרכיב כמו בשאר ארצות. עכ"ל.

ואחר המחילה, לא ידעתי מנין לו זאת, ודברי נביאות הם. כי אף אם יאמרו אלו הערבים בפה מלא ובשבועה חמורה שאינם מרכיבים, לאו בני מהימנותא נינהו. מה גם, שודאי אין מקפידין הם לנטעם הרחק מעצי פרי אחרים. זאת ועוד, שהיהודים שם מושפלים היו עד עפר, והיאך יעיוז פניהם עוד לחקור אחר מעשי שכיניהם הערבים.

עוד כתב שם להשיג על חכם אחד (עמוד רי"ב, ד"ה ומ"ש שהרמב"ם) בזה"ל, ומה שכתב שהרמב"ם לא הזכיר דאתרוג מורכב פסול לפיכך אין התימנים פוסלים אותו, אע"פ שהביא זאת בשם הראב"ד דעדת החרדים בירושלים עיקו"ת ע"ש, במח"כ שיבוש הוא ואינם מכירים בטיב מנהגותינו זולת אפס קצחו. דאע"פ שחיבור הרמב"ם קנה לו מקום גדול בלימוד בתימן, ובדברים רבים אנו נשענים ונסמכים עליו ז"ל, מ"מ רוב ספרי חכמי ישראל ראשונים ואחרונים גלויים היו לפניהם ואפילו אחרוני אחרונים. וברבנים המובהקים

אך אחר המחילה מהדרת גאוננו, הנה לפי המבואר לעיל, נופלים אלו היסודות, ולפי זה לא קשיא מידי לרבינו הרמב"ם.

דהנה, היסוד הראשון, אין רבינו הרמב"ם סובר כרש"י בביאור 'ילדה שסיבכה בזקנה' דמיירי בענף תלוש שהורכב באילן, אלא בילדה הנטועה בקרקע, ומשך ממנה ענף והרכיבו באילן זקן.

והיסוד השני, לפי המבואר לעיל בדעת הרמב"ם, דענף תלוש המורכב באילן לעולם הוא כנטיעה חדשה ולא שייך בה 'זה וזה גורם', אם כן אין כאן שני מינים מעורבים זה בזה, אלא מין אחד בלבד [דהיינו זה היחור של האתרוג] ובמילתיה קאי.

גם מה שהקשה עוד שם היאך יחלוק הרמב"ם על מסקנת הגמרא בסוטה 'לעולם ילדה בילדה וכגון דנטע להך קמייטא לסייג ולקורות', אחר המחילה, אין זו קושיא. דסבירא ליה להרמב"ם כסתם משנה דערלה וכסתם ברייתא דראש השנה, וכמבואר לעיל.

~ ~ ~

כידוע, בתימן ובפרט בעיר צנעא, גידול האתרוגים היה נעשה בעיקר על ידי הגויים, והיו היהודים לוקחים מהם ללא כל חשש. ואנחנו לא נדע אם גויים אלו הרכיבו או לא.

עוד כתב שם (עמוד רי"ג) בזה"ל, ומסתבר גם שלא היה מצוי בזמנו [של הרמב"ם] להרכיב אתרוגים, אף שמכל מקום עצם הרכבתם הוא עצמו בהלכות כלאים פ"א הל"ה הזכירה וכדלעיל. עכ"ל.

ואחר מחילת כבודו, וכי ידע הוא מה שלא ידע רבינו הרמב"ם ואף מה היה בזמנו, ועל אף שהזכיר זאת רבינו בפירוש. אתמהה.

אך האמת היא, כך נראה, שלא הקפידו בזה בתימן לבדוק אחר האתרוגים אם מורכבים הם אם לאו. ובאמת, אף לא יכלו לבדוק זאת.

ומדוע לא חששו. זאת מכיון שמצאנו לרבינו בהלכות כלאים שהזכיר ענין הרכבת האתרוג, ואף על פי כן לא הזכיר רבינו פיסול זה בכלל פיסולי האתרוג. הרי לך דעת רבינו בזה, שאתרוג המורכב אינו פסול [וכפי המבואר לעיל, כן הוא פשוט וברור].

אכן, אותו ראב"ד דעדת החרדים בירושלים עיקו"ת, צדק בדבריו, שמכיון שהרמב"ם לא הזכיר דאתרוג מורכב פסול לפיכך אין התימנים פוסלים אותו.

~ ~ ~

ואמנם, יש עוד להאריך ולהרחיב בזה בדברי שאר הראשונים והאחרונים. ותן לחכם ויחכם עוד.

הוא דקאמינא עיני העדה. וחיבוריהם מוכיחין זאת. וכמה וכמה הלכות ומנהגים קבועים אצלנו שאינם נמצאים בחיבור הרמב"ם, וכמה וכמה היפך דבריו ז"ל, וכאשר נבאר בס"ד בקונטרס כללי מהרי"ץ. עכ"ל.

ובמחילת כת"ר, אין דבריו נכונים. וכבר הארכנו בחיבורינו מסכתא דמהרי"ץ בענין קבלת הרמב"ם עליהם בכל דבר וענין, ומשם בארה. ואף מהרי"ץ כתב בהקדמת חיבורו "עץ חיים" לתכלאל (מהדורתנו, ח"א עמוד 40, ד"ה ובו) בפה מלא ובשפה ברורה בזה"ל, כי כמו שאין להוסיף ולגרוע במילי דהלכות איסור והיתר וכאשר פתר לנו כן היה, כמו כן בנוסח התפלה עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע קל נפל מן שמיא. אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה ביי"ד חזקה ובורוע נטויה, וכבר ידוע היות מרנא ורבנא בכל ענינינו ומנהגותינו הר"ם במז"ל על פיו שוריא שכלילו ואושיא. עכ"ל.

אם כן, מה יוסיף ומה יתן לך רבות ספרים אין קץ. והרי גם לפני מהרי"ץ היו ספרים אין קץ, רוב ספרי חכמי ישראל ראשונים ואחרונים, ואף על פי כן כתב שאין לנו אלא דברי מרנא ורבנא הר"ם במז"ל. וחלילה לומר שדברי מהרי"ץ הנ"ל בגדר מליצה הן, דהא ראש הוא לאנשי חלק הדקדוק, ובודאי דייק ודקדק בדבריו.

□□ קצרו של דבר □□

לדעת רש"י וסיעתיה, אם הרכיב יחור על אילן שניטע לפירות, בין שהרכיב ילדה על ילדה או ילדה על זקינה או זקינה על ילדה, בכל אלו האופנים אין כאן נטיעה חדשה בפני עצמה, ואם כן ליכא הכא 'ונטעתם', ולפיכך הם בטלים לאילן שהורכבו עליו, בין להיתר ובין לחיוב. ובכל אלו האופנים אמרינן נמי 'זה וזה גורם', בין להיתר ובין לחיוב.

נמצא לדעתו, שאם הרכיב ענף עץ אתרוג על אילן אחר [הניטע לפירות] שאינו אתרוג, כגון עץ לימון, מכיון שאין כאן נטיעה חדשה בפני עצמה, בטל ענף האתרוג לאילן שהורכב עליו, משום דאיכא הכא 'זה וזה גורם'. ואם כן, אתרוג ומין אחר מעורבים זה בזה, ולפיכך אינו נחשב אתרוג בפני עצמו, ופסול.

גם אם הרכיב ענף עץ אתרוג על אילן מאכל שנטעו מתחילה לסייג ולקורות, אף על פי שחייב בערלה מצד שזה האילן הוא כמאן דליתיה ואיכא הכא 'ונטעתם' [דה'ונטעתם' מבטל ליה ל'זה וזה גורם'], מכל מקום במציאות הא איכא הכא 'זה וזה גורם', ועדיין אתרוג ומין אחר מעורבים זה בזה, ולפיכך אף הוא אינו נחשב אתרוג בפני עצמו, ופסול.

אולם, לדעת רבינו הרמב"ם ודעימיה, יחור שניתק מהאילן הראשון, אף בכהאי גוונא שהבריכו בארץ או הרכיבו על אילן אחר [ואפילו ילדה בזקינה], כיון דאיכא הכא 'ונטעתם', הוי נטיעה זו כנטיעה חדשה על גבי קרקע ממש, ולפיכך ליכא הכא 'זה וזה גורם' כלל וכלל, אלא הוי כסתם נטיעה שבקרקע. וכל שכן אם הרכיבו על אילן סרק או על אילן שנטעו מתחילה לסייג ולקורות.

יוצא לדעת רבינו, שאם הרכיב ענף עץ אתרוג על אילן אחר שאינו אתרוג, כגון עץ לימון, מכיון שיש כאן נטיעה חדשה בפני עצמה וליכא הכא 'זה וזה גורם' כלל, לא בטל ענף האתרוג לאילן שהורכב עליו, ועל כן נחשב זה האתרוג כפרי בפני עצמו, ואינו נחשב מורכב כלל, וכשר.

נראה שזו הסיבה שלא מנה רבינו את ה"מורכב" בין פסולי האתרוג.

ואמנם, גם בתימן לא הקפידו לבדוק אחר האתרוגים אם מורכבים הם אם לאו [וגם לא יכלו לבדוק זאת]. ונראה טעמם בזה, מכיון שמצאנו לרבינו בהלכות כלאים שהזכיר ענין הרכבת האתרוג, ואף על פי כן לא מנה רבינו פיסול זה בכלל פיסולי האתרוג, יוצא אם כן שדעת רבינו בזה שאתרוג המורכב אינו פסול. ואכן, לפי כל המבואר לעיל, הרי זה פשוט וברור.

דיואן בכתיבת מה"ר יחיא קרח ז"ל עם פירושו והערותיו – מהדו"ק

אודות הקורות אותו, מידותיו ומעלתו, תיאר זאת בנו מחמדו, מה"ר עמרם קרח ז"ל ("סערת תימן" עמודים כ"ט-ל' מ"ד) וז"ל,

אדוני אבי כשהגדיל, למד תורה לפני הרב יוסף בן הפרנס ה"ר יחיא צאלח הנז', שלא היה לו עסק צבורי כי אם קבע עתים לתורה והיתה תורתו אומנותו על מנת שלא להקרא מורי או רבי. ה"ר יוסף אהבו ונשתדל בלימודו בראותו שכלו זך והבנתו מהירה ומיום אל יום תלמודו רבה וגדל כמעין המתגבר. אדוני אבי ז"ל למד מדותיו, הענוה ואהבת השלום.

בגלותו לערי חראז, לימד דניי שחיטה ואימון הידים בבדיקת הריאה ויתר האיברים. בשובו לצנעא, היה אוכל בשר עוף או בהמה משחיטת אחרים, שהכל בחזקת כשרות. אבל לא היה שוחט אפילו עוף לעצמו, כדי שלא להרגיל לקרותו "מארי".

מסתפק במועט, נהנה מיגיע כפיו עבודת הקדש מלאכת כתיבת ספרי תורה. שוקד וחושק בלימודים התורניים והמדעיים, חכמת החשבון הרפואה וחכמת התכונה, וקורות הליכות עולם.

אחרי גלותו להרי חראז, חזר ונתישב בביתו. חיבר ספריו אשר כבר כתבת שמותיים וענינם בפתיחת ביאורי לדיואן, ונאסף לח"ן ביום א' כ"ו אב התרמ"א, בהיותי כבן עשר שנים.

אחדים ירבו שבחיו, חכמה ובינה וענוה, כאשר יספר הרב אברהם נדאף בספרו "אוצר ספרי תימן". ביום אסיפתו, יצאו ללוות מטתו כל הרבנים ונכבדי העדה וכל בני השכונה. עכ"ל.

□ □

בהיותי מפשפש וממשמש בספרים כת"י, נקרא לפניי דיואן כת"י (כת"י הספרייה הלאומית, מס' 121) אשר תכף ומיד זהיתיו ככתבו וכמדרשו של מה"ר יחיא ב"ר שלום קרח ז"ל, מהיות חתימתו מתנוססת כנס בראשיתו.

לא עברתי על כולו הדק היטב, אלא בהעברה. וממה שצדה עיני, הנני נותן בזה לפניכם.

□ □

זמן כתיבתו, היא שנת ה'תרכ"ח ליצירה, מן העולה בחשבון האותיות הגדולות המסומנות. ואם שנת לידתו היא שנת ה'ת"ר, הרי שכבר בהיותו

בבן כ"ח שנים ייסד פירושו לדיואן המכונה לאחר זמן בשם "משכיל שיר ידידות" ואמנם, יש שכתבו שבבן ל"ב שנה ייסד פירושו זה. אך לפי המופיע כאן, יש להקדים זאת בארבע שנים.

את ספרו זה, הקדיש לידידו סלימאן בן סאלם אלחראזי (ראה צילום מס' 5).

עם הזמן, התגלגל ספר זה לידי מה"ר אברהם אלנדאף ז"ל, ובשער הספר חתם את שמו (ראה צילום מס' 5). וכבר רמז לזה בחיבורו "אוצר ספרי תימן" (דף י"א ע"ב) ערך "מרפא לשון", באומרו "כל חבוריו הנזכרים נמצאים ביד בנו ר' עמרם קרח הי"ו, ויש מהם נמצאים אתי פעיה"ק".

מצאתי לו להראח"נ הערה אחת בגליון שהוסיף גם הוא, וכן שתי הוספות גדולות בחצאי הדפים הריקים מדפי דיואן זה.

ונכתב לתשובת החבר הטוב הדומה לבן
 דפוס גס י' יתן לו דפוס י' יתן (נכתב)
 פלוגתאן פ' פלס אחיחזי יצ' ידלה גרע
 יאריך ימים בבטס ובנ בכס יכל יאיהם
 בטוב (שלושה בנתינים)
 אמן כן יאמר בעל
 הרחמים"
 ה'

ספר זה לא היה צריך
 היום זכות ונהיה בחלק נבדל
 יע' ה' לזי. ודעתו כדפס מלא כיד
 המוסר על י' ידני להטן אלהים
 מכרים ושורות שפוטו בזכות מחביו
 ואף ר' שבץ והגלים אין יע' אב
 צפ' דגלו קו אברהם כ"ח חיס
 אנדאף ס'

זה הספר, משופע בפירושי השירים על גליונותיו, מהן בדרך הפשט ומהן בדרך הסוד ומקצת מן ההערות קשים לקריאה מחמת שחרות הדף או הצילום.

מאחת הערותיו, נראה שהיה בכוונתו לכתוב פירוש מפורט ורחב יותר לשירי הדיואן, בספר 'רחב ידיים' כלשונו, ולא להסתפק בפירושים קצרים בגליונותיו המצומצמים. וזה לשון הערתו וראה צילום מס' 16,

תובן השירה הזאת, בידיעת סבתה ועניינה, והוא שתדע כי היא חוברת בדרך הספד על אדם אחד שהיה חכם מובהק בדורו ושמו אברהם, כמו שנרמז בבית אחרון שלה. ולכבוד החכם הנזכר, חיבר המשורר הספד זה. והמשכיל יבין בדברי השירה הזאת על פי הקדמה זו, כי קצר המצע לפרט. ואם יזכני ה', אכתוב כל הצורך בספר רחב ידיים, להפיק רצון התלמידים. עכ"ל.

אזכרת
יא טאיר **אבון** **ורחב ידיים** **סג**
אטא אלבי **לי טחז ענינא** **טאיר**
לפרדוס **אחצא** **כי תית אחצא**
המתאב **וחמסי** **הטבח** **וארמט**
כי אלד טבח **החמל בסר** **המח**
אמכב ית פקד **אחצא** **סין הפרק**
אלוח תהבא **ותפכ אלח** **ואכתיב**
ואנכ תפלא
כי מוטח חמל
החב לטקל
פנא רוחא **לח תדרכה** **למח אחצא**
מן גסיב **אנר** **ואלחב** **מוסי רוב**

בשם שלם
 רחב ידיים
 סג
 אטא אלבי
 לי טחז ענינא
 טאיר
 לפרדוס
 אחצא
 כי תית אחצא
 המתאב
 וחמסי
 הטבח
 וארמט
 כי אלד טבח
 החמל בסר
 המח
 אמכב ית פקד
 אחצא
 סין הפרק
 אלוה תהבא
 ותפכ אלח
 ואכתיב
 ואנכ תפלא
 כי מוטח חמל
 החב לטקל
 פנא רוחא
 לח תדרכה
 למח אחצא
 מן גסיב
 אנר
 ואלחב
 מוסי רוב

אין הקדמה בראשית הספר. אך כעין הקדמה כתב בהמשך ספרו, תחת הכותרת "אל עין הקורא", בה נתן טעם לכתיבת פירושו על גליונות הדיואן שכתב. וזה לשונו,

אמר הכותב, הנה לאהבת הלמוד, רציתי לבאר על הגליון פירוש איזה מלות או טעם איזה ענין מהנלע"ד קרוב לפשטן של דברים, כדי לזכות את התלמידים – דרדקי דבי רב. ואף על פי שאיני יודע עמקן של דברים. וכל שכן שיש שירות שאיני יודע אפילו בפשטן של מלות, הן מפני שאיני מכיר באותו הלשון להיות שאין אנו עתה רגילים בלשון הגרי וזה היה בתחילת דרכו. אך לאחר זמן, כך נראה, חקר על הלשון הערבית הספרותית, והתמחה בה. כמוכח מחיבוריו. גם בנו מה"ר עמרם התמחה בה. דב"ש, הן מפני שבאותו מקום הוא מדבר ברמז נפלא ממני. עם כל זה, לא נמנעתי מלכתוב מה שיראה לי פשוט, כי אני רואה שיש בדברים ההם תועלת גדולה לי ולאשר כגילי. וגם לכבוד הרב המשורר יגיע ג"כ תועלת, שלא להיות כל דבריו כסתומים מן העי"ן עין השכל ויהיה המדבר בהם בלא דעת כעוף המצפצף. ובכן אל א-להי אתחנן, יצילני משגיאות, ויראיני פליאות, נביאים ונביאות. עכ"ל.

אל עין הקורא

אמר הכותב הנה לאהבת הלמוד רציתי לבאר
על הגליון פי' איזה מלות או טעם איזה ענין
מהנלע"ד קרוב לפשטן של דברים כדי לזכות את
התלמידים דרדקי דבי רב ואף על פי שאיני יודע עמקן
של דברים וכ"כ שיש שירות שאיני יודע אפי' בפשטן של
מלות הן מפני שאיני מכיר באותו הלשון להיורר
שלין אנו עתה רגילים בלשון הגרי הן מפני שבאותו
מקום הוא מדבר ברמז נפלא ממני ע"כ כל זה לא
נמנעתי מלכתוב מה שיראה לי פשוט כי אני רואה
שיש בדברי' ההם תועלת גדולה לי ולאשר כגילי וגם
לכבוד הרב המשורר יגיע ג"כ תועלת שלא להיות כל
דבריו כסתומים מן העי"ן עין השכל ויהיה המדבר
בהם בלא דעת כעוף המצפצף ובכן אל א-להי אתחנן
יצילני משגיאות ויראיני פליאות נביאים ונביאות "

בבחינת איזהו חכם הלמד מכל אדם ומכל מלמדי השכלתי, מצאנו לו ששאל על פירוש מלות בלשון ערבי, מחכמים בני דורו. את שם אחד מהם, מציין הוא שם בגליון גבי תיבת 'סראט'. וזה לשונו,

שאלתי את מ"ו סעיד אביץ בפירוש תיבה זו, ופירש שהוא דרך שבין גיהנם לגן עדן, נקרא כן בלשון הגרי. עכ"ל. ופירושו זה, פירש עוד שם לקמן על אותה התיבה בשיר "אלבס אלנור קצר אלהוייה" ואולם במהדורא בתרא, נראה שדחה לפירוש זה, ראה פירושה בשיר הנ"ל במהדו"ב.

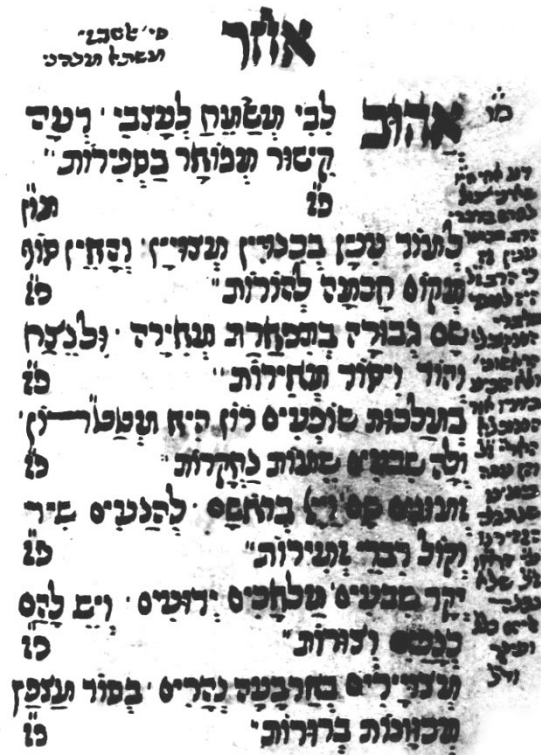
מ"ו סעיד אביץ ז"ל, נראה שהוא בנו של מה"ר יחיא בן שלמה אביץ ז"ל (ראה אנציקלופדיה לחכמי תימן ח"א בערכו, עמוד 5). ואכן, ראיתי לו שמזכירו כן בפירושו לשיר "קאל אב שמעון באלאקואל" (ראה דיואן "חפץ חיים" הוצאת מקיטון ירושלים תשכ"ו, עמוד תקכ"ב) מ"ו סעיד בכהר"ר הדיין המצויין יחיא אלאביץ זצ"ל. אמנם, אינו מזכירו כאן בכת"י שלפנינו בברכת החיים או המתים, אך מסתימת לשונו יתכן לשער שעדיין היה בחיים. ואם כן, צריך לומר שלא נפטר קודם שנת ה'תרכ"ח ליצירה.

כ"ו
בבגד ע"ס רח"ס יעל בתלכדו
והו יח"ס אנד"ס בבוחר חסונה
והחפץ להחט רח"ס לתן כח לכד"ה
לכד"ה ונור אלכך דח"ר בשחנה וסח"ר
לס חנוחר חסונה
ותכד"ס להו פחעה
וד"ר לס יקף פחעה
ומן מיהר נח"ס ע"ל אב"ד ואב"ר
בכ"ל קמ"ר פתח"ד ושח"ס חמ"ל אפ"ר
מ"ו
יחידה ל'

בנו מה"ר עמרם קרח ז"ל ב"ראשית אומר" (דפוס צילום [כת"י] מהדורת חסיד ה'תשכ"ו, ובדיואן "חפץ חיים" מהדורת מוקטון עמוד 12) העיר (שם הערה י') בזה"ל, כתב א"א ז"ל בהקדמתו, כי כל דברי הרב הפיטן בענין הספירות וכנויי הנפשות, ע"ד רבינו בחיי (המפרש על התורה) וע"ד המקובלים הראשונים, כי לא נגלו לו מאורי האר"י ז"ל. ולכך אין להטיל אשמה על הרב הפיטן, שאילו ראה אור האר"י ז"ל, היה מקבלם בשמחה, ועל פיהם היה מיסד כל שירותיו וצרופות אמרותיו, ע"ב. עכ"ל הרע"מ. אך הקדמת אביו שהזכיר, לא מופיעה לפנינו.

אמנם, בשיר "אהוב לבי משמח לעצבי" בכת"י שלפנינו, כתב בצדו בזה"ל,

דע אחי הי"ו שאיני יכול לפרש בדברי הרב בכמו ענין זה, כי הרב ז"ל היה לומד בדברי המקובלים הראשונים ולא הופיע בימיו אור המופלא האר"י ז"ל, והן עתה בימינו שנתגלה, הזהירנו ע"י הרח"ו ז"ל שלא נפנה אליהם [אל דברי המקובלים הראשונים הנ"ל. דב"ש] כלל ועיקר וד"ל. עכ"ל. והן הן הדברים הנ"ל.

במדור לענין חתנים, מופיע שיר "שר היקר אתה נסיכנו". אמנם, בדיואן ישן יותר, לא מצאתי שיר זה במדור חתנים שבו, אלא בכלל השירים.

והנה בספר "התעודה מחשיפת גזני תימן" (עמוד ר"פ) בפירושי הר"ר דוד גמל ז"ל על הדיואן, כתב על שיר זה בזה"ל, שר היקר אתה נסיכנו. לרבי יהודה חריזי ז"ל. וזאת השירה נהג מהרי"ך נר"ו לאמרה שעת חנא אלחתן, אחר שיר את בין עצי עדן. עכ"ל. ושם שיער העורך, שהכוונה למה"ר יחיא הכהן ז"ל.

אך יתכן, שצריך לומר 'מהרי"ק' במקום 'מהרי"ך'. ואם כן, הכוונה למה"ר יחיא קרח ז"ל הנ"ל, אשר היה מתמחה בכך, ויותר מסתבר שהיה זה הוא.

צילום מס' 10

□ □

שירים רבים אשר אין עליהם פירושים לפנינו ב"משכיל שיר ידידות" שבנדפס, מצאנו להם פירושים בדיואן כת"י הנ"ל.

כגון השירים: "אם אשמרה שבת", "אגיל ואשמח" [לפסח], "חתני מה מאד יקרה", "שר היקר אתה נסיכנו", "אהוב לבי בהר סיני", "ריח הדס עלה", "ביעלת חן יחידתי דבוקה", ועוד.

ואמנם, יש בו עוד מקום רחב למחקר, ולא העליתי כאן אלא מעט דוגמאות נבחרות, ואידך זיל חקור.

מכתבי מורינו הרב עמרם קרח ז"ל

מבוא קצר

רצף מכתבים מאת מורינו הרב עמרם קרח אל רבי סעדיה יוסף נחום, ארבעה במספר, מג' טבת עד ט"ו סיון ה'תרצ"ח, נדפסו כבר בעבר בנפרד במקומות שונים, ונקבצו יחדיו בספר "המאור הגדול" (בני ברק ה'תש"פ, סימנים מ"א-מ"ד, עמודים רפ"א-רצ"ז).

אך עדיין חסרו מהם שני מכתבים נוספים ששלח אליו הרע"מ קרח, האחד באמצעם מ"ז אדר שני ה'תרצ"ח, והשני בסופם מ"ב מנחם אב ה'תרצ"ח אשר כפי הנראה הוא החותם את התכתבותם בעניינים אלו.

שני מכתבים נוספים אלו, מופיעים כאן לפניכם. וכמו כן, נוספה כאן טיוטת מכתב [אחרון] ששלח ר' סעדיה הנ"ל אל הרע"מ.

□ □

את מורינו הרב עמרם קרח ז"ל, אין צורך לתאר. רבות נכתב עליו, במקומות שונים ואף בספר בפני עצמו (הוא ספר "המאור הגדול" הנ"ל). ויותר מכל, כתביו מעידים עליו.

רבי סעדיה בן יוסף נחום הלוי ז"ל^א הנ"ל, נולד בשנת ה'תרס"ח, ועלה מתימן לארץ ישראל בשנת ה'תרפ"ח, בהיותו כבן עשרים.

מתלמידי הרב יחיא קאפח ז"ל היה, וממנו קבל כתב הרשאה לשחיטה, בשנת ה'תרפ"ג בהיותו כבן חמש עשרה. ובסמוך לעלייתו ארצה, עוד קבל ממנו ומרבנים נוספים^ב שטר הודעה על מולדתו וזמן לידתו^ג ותחום עיסוקו,

א נראה שהוא בן דודו של המאסף ר' יהודה לוי נחום ז"ל. שכן בספרו "חשיפת גנוזים מתימן" כתב הקדשה לזכר דודו ר' יוסף בן סעיד נחום, וכפי הנראה זהו אביו של ר' סעדיה דנן. מה גם, שאוסף מכתבים אלו, הגיע אל אוצרו, כנראה מצד הקירבה המשפחתית שביניהם.

ב נכתב ביום ו' טבת תרפ"ח, על ידי רבו הרב יחיא קאפח, וחתומים עמו: הרב יחיא סאלם אביאץ, הרב אברהם יודא בדיחי, הרב יוסף יחיא צאלח, הרב סעיד חיים אלנדאף, והרב יחיא יוסף ג'יאת, זכר כולם לברכה.

ג כמצויין לעיל.

להכירו שם בארץ ישראל. וכמה שנים לאחר שעלה ארצה, בכסלו תרצ"א, קבל מרבו מכתב נוסף המעיד על בקיאותו ומומחיותו במלאכת הניקור¹¹.

גם ישנה חלופת מכתבים בינו לבין רבו הנ"ל, משנת ה'תר"ץ עד שנת ה'תרצ"א, בעניינים שונים. אמנם, ברוב מכתבים אלו עוד מוסיף לזרזו [הר"י קאפח] שוב ושוב לפעול בקרב רבני ארץ ישראל ורבני ירושלים להוציא כרוז בחתימתם האוסר את השופרות הארוכים [קרני פרים' כלשונו] שנהגו לתקוע בהם אז בארץ התימן¹² וראה צילום מס' 11].

יוס' ד' ט' אי"ר תר"ץ

סלום לך ולעורךך והנלוים לך ידידנו הגבון והמטכיל
סעידך יוסף נחום ה"ו ! מכתבך הנעימים מוזמן אדר
שנה זו ראיתי וכן נחתמהנו קצת מדאגרתנו על אחיננו
שכ"י הגדולים מהערכים שם יכרית הס"ת כל שונאי
עמו ויגאל מיד חויב יי' ה' לדינו עמך ותעשה ותעלית
בכל אשר תפנה ואל תשכח ויהי הצורך לשעבר להודיע
במכתב חודות קרני פרים הנזהרים להקוע בהם ברי"ה
בתימן. מדבריה הפרוסי מחסורא הוא ועליך הדבר
לפרסם בחתימת רבני ירוש' ה"ו שהם פסולים לכ"ע
וכנכות זה תהיה ימים וסגור חיים בכנים ובני
בנים עם עושר ונכסים וכבוד כה"ר וכנ"ס דא"ן
ויהיה עין זה לשם טוב לך
בע"ה ובע"ה כיהסיפורים
מעין

צילום מס' 11

□ □

ד וחתומים עמו: הרב יחיא שלום אביאץ, הרב אברהם יודא בדיחי.

ה בענין זה, ראה סערת תימן (עמוד צ"ט).

מתוך חלופת מכתבים אלו אל רבי סעדיה הנ"ל, ניבטת ומזדקרת אצילותו הרמה של מוריננו ה"ר עמרם קורח ז"ל וענוותנותו הרבה, אשר עם היותו אז בן ששים ושבע שנים [נולד בשנת ה'תרל"א] קרוב לזקנה ועל אף מעלתו התורנית ודרגתו הציבורית, מתכתב עם רבי סעדיה הנ"ל אשר היה אז צעיר בן שלשים [נולד בשנת ה'תרס"ח] ואינו מוכר כל כך, כאילו היו שניהם בני אותו גיל ואותה מעלה, ובסבלנות רבה גם כאשר מדבר כלפיו לא לפי כבודו.

כמו כן, במכתבים אלו, מתגלים פרטים חדשים אודות הרע"מ קרח, מאימתי החל להופיע בבית דינו של הראב"ד רבי סלימאן אלקארה, פרטים נוספים אודות הר"ש שבזי ואודות הספר חזיון תימן של ר' חיים חבשוש, ושגם אחר שהשתחרר ממשרה ציבורית רשמית עדיין היה מתעסק עם הציבור ועונה לשאלותיהם ההלכתיות, ועוד. וביותר, הכרת אופיו הנוח ורגישותו הרבה כלפי הזולת.

כל זה¹ מהאוסף הנכבד של האדם היקר ר' יהודה לוי נחום ז"ל, המונח כעת בספרייה הלאומית (ומספרו 11452).

□ □

מדי עברי, הערתי פה ושם, מעט הערות נצרכות.

מרגליות נוספות ניתנות להידלות מבין שיטי מכתבים אלו, ותן לחכם ויחכם עוד.

□ □

ערב חג הסוכות ה'תשי"ג, נלב"ע מה"ר עמרם קרח ז"ל. ובסמוך ונראה ליום פטירתו, יהא מאמר זה לזכרו.

1 וראה המאור הגדול (עמוד כ"ד), וסערת תימן (עמוד ל"ח).

2 כלומר, כל הנתונים הנ"ל אשר ציינו בפנים ובהערות, מופיעים בשטרות שבאוסף זה. ויש לציין, שניקוד התיבות במכתבים אלו דלקמן, כן הוא שם במקור.

מכתב א'

יום א' י"ז אדר שני צ"ח

למע' יקירי מר סעדיה יוסף נחום הלוי הי"ו

אחדש"ו וכו' וכו', מכתבו מיום י"ג אדר א' שנה זו קבלתי, ותוכו רצוף בקשת הגאון התלושה". מדי למדי אותה בחשק ועיון, הרגשתי שבקשה זו היתה סדורה בפי הר"ש גבירול ז"ל, ועל יסודותיה בנה תפלתו הנקראת "כתר מלכות" בתוספת יופי ושכלול^ט.

עתה אני מצפה לראות האזהרות שחיבר הגאון, להבין אם יהיו מכוונים לזכרונם בדברי הראב"ע ז"ל ורש"י ז"ל בפרשת משפטים על פסוק (שמות כ"ד, י"ב) 'אשר כתבתי להורותם'.

ברוח בינתך ידידי ובאומץ חשקך, תוכל להשיג כמה מחבורי הגאון ופיוטיו זולת הששה ספרים שזכרת, ובבקשה בבירור תודיעני תוכן כל ספר. ומה שתוכל למסרו להעתקה בדפוס, נקל וטוב יהיה. הנני מיחל להבטחותיך כי יגיעו בקרוב, ואין צורך להאריך בדברי זרוזין.

שירי הר"ש שבזי ז"ל, מזה כעשר שנים שמתי לבי לדרוש ולחקור למצוא קורותיו הפרטים ומצב יהודי תימן בימיו, על פי הוראות מתוך פיוטיו. בכמו ק"נ מפיוטיו, נקיתים מהשגיאות ודקדקתי בניקודם, וכתבתי ביאור ללשון מליצותיו^{יא}.

ח כנראה כוונתו לומר 'הבודדה'. וכפי שהזכיר במכתב הקודם (המאור הגדול, עמוד רפ"ג) שהושג עבורו אחת הבקשות להרס"ג.

ט במכתב שאחריו (שם, עמוד רפ"ח) הבהיר כוונתו כאן בזה"ל, לא החלטתי על רבי שלמה בן גבירול שהוא תפש דרך הגאון בסברה ובאמונה, כי אם על הנושא של פיוט כתר מלכות. עכ"ל.

י כלומר, הפרטיים.

יא יצא לאור בדפוס צילום (ע"י יוסף חסיד, ירושלים ה'תרכ"ו), וראה שם מכתבים שנשלחו בענין ספר זה אל הגר"ש יצחק הלוי ז"ל.

יוס ק' י"ז אדר ש"ע ע"ח

למען יקירי מר סעדיה יוסף נחום הלוי ה"ה

אחשבו וכו' וכו' מפרטנו מיום י"ג אדר א' שלש קבלתי, ותגלו דעתי
בקשת האון התבטא. מלי למדי אותה בחשק ועין הרגשת שבקשה זו היתה
מדוכה בט' הש' גברול דל ועל יסודותיה בנה תפלתו הנק' בתר' מלכות דהאמנה
ינע' ושלול. עתה אתה מעצה לראות האזהרות שחינו האון להבין אלם
ידיו וכוונתם לזכרון בדברי הראש' זל ודש' זל ב' ופעמים ע"פ אשר סתבות
להיותם. ביום כשעך יידי ובאונץ תפקד תוכל להשיג כמה וחסודי האון
וטעמו וולת השעה פנים סגורות דבכשם בכידור הודיעה תוכן כל ספר. ומה
שתוכל לעשות להשתקד בדפוס. נקל ועוב יידי. הנה מחיל להבאחזק
ג' ינעו בקדוב ואין צורך להאריך בדברי זיוון. שיני הש' סכני זל וענן לעשר
שנים שמתח' לכו לדפוס ולחקר למצוא קיומה הפדשים ומעבד יודו הנמן במען ע"ל
ז' היותו מערך נאטיו. כחיו ק"ה מנפוט נק' הים נהש' היותו נדקדקת
בעקודם וכתבת כחוד ללשון מעצותיו. את הספר חמדת ימים המודפס על שמו
הוכרח בחינת נבדיותו כי לא על שמו יקרא ספר זה ואין דוח הכמותו על ק"ה הנה
נחה בו וכל זה נתאמת משהו העתק' שהעלו לדי' מבלי החסר מעצמו אשר בשר
הש' שמו שלום בן יוסף בן אבינר בן חלמן ושבת מלול בספר זה ועמידה עליו אלא ידע
דבר השבת הפדיותה כש' במעצה ה' וטויה ועל הכל בדיח שהמחבר הזה נאסר בפניו
אזל ק' חיה בנה שנים אחרי בן. כל זה אספתי בקובץ גדול, אם תרשנו תמצאנו אצל
ז' שלום בפער יחיא יצחק ה"ה. עז' שנאמע לאונק שקד שר על משיחת' למחול
ועל עמל' בן ועל יחיא מידאש. ככל שיניו שהעלו לדי' לא דתית' שמו. ולע' אונק
להאמין כי מפני יצא דברי לעג. כבר הוכחת בפלוגי שמו' מיוזעין ואכני' אן דבוחו
כע' מה שמתאמת הומוס בפניו כל שבת ותהלה. תפקד דען אם תעמוד על דכני בקובץ
הנה. כי לא נעתי לשיחור והדמות מעליות אשר ב' ה' הומוס ואוכני מוחלות.
קדוה' היא כ' שלמה קהר' זל ונשימותיו. בדיח' בן י"ב שנה לפני
אספתו בפניו ש' ש' היות' דולך ובא לבית דינו. הוא הדינו והעניק' ומכבדותיו

את הספר חמדת ימים המודפס על שמו, הוכחתי בראיות מכריחות כי לא על שמו יקרא ספר זה, ואין רוח חכמתו של הפירוש הזה נוחה בו. וכל זה נתאמת משתי ההעתקות שהגיעו לידי מכת"י המחבר עצמו אשר בכת"י רשם שמו שלום^{יב} בן יוסף בן אביגד בן חלפון. ושפת מלולו בספר זה מעידה עליו שלא ידע דבר בשפה הספרותית, כל שכן במליצה הפיוטית. ועל הכל בררתי שהמחבר הזה נאסף בעוד שהרב הפייטן חיה כמה שנים אחרי כן. כל זה אספתי בקובץ גדול, אם תדרשנו תמצאנו אצל הרב שלום בכמו"ר יחיא יצחק הי"ו^{יג}.

מה שנשמע לאזניך שהרב שר על משפחת אלגמל ועל ישראל כהן ועל יחיא מידאני, בכל שיריו שהגיעו לידי לא ראיתי שמץ, ולא אוכל להאמין כי מפיו יצאו דברי לעג. כבר הוכחתי בביאורי, שמות מיוחדים וחבריו או רבותיו כפי מה שמצאתים רשומים בפיוטיו כל שבח ותהלה, תפיק רצון אם תעמוד על דברי בקובץ הנזכר. כי לא פניתי לשיחות והגדות מפליאות, אשר בפי ההמונים ואוהבי גוזמאות^{יד}.

קורות הראב"ד שלמה קארה ז"ל ורשימותיו, בהיותי כבן י"ב שנה, לפני אסיפתו בכמו שש שנים, הייתי הולך ובא לבית דינו, הוא הכירני והעניקני מברכותיו. איש המעלה הזה, חננו ה' שכל זך ולב טהור, נוסף על יופי תארו בקומה ובמראה. יראה וענוה בפנים מזהירים. דורש טובת הכלל והפרט, ובכל צרתם לו צר. מקרב את הדעות ודובר צדק לתווך את השלום. וכל בני דורו לדבריו נשמעים, כי תשמרם כי נעים^{טו}. הוא עלה על כסא הרבנות בחדש אב שנת תר"ט, ונאסף לחיי עד באלול תרמ"ט.

חזיון הרב חיים חבשוש, נתתיו ביד סופר להעתיקו. במכתבי הקודם^{טז}

יב נראה שצ"ל 'שלם', לא 'שלום'.

יג ראה לעיל הערה י"א. וראה עוד ויכוחו בזה עם מה"ר אברהם חיים אלנדאף ז"ל בשנת ה'תרצ"א (ענף חיים ח"ב, ירושלים תשמ"א, סימנים ס"ט-ע').

יד כלומר, שהרבה מן המסופר עליו, נוצר בבית מדרשם של ההמונים והמגזמים.

טו כלומר, שהיו בני דורו נשמעים לדבריו, כי ידעו שבכך ישלוט הסדר בינותם, ובכך יישמרו מפגעי בני אדם ונעימות חיים תהא להם. אשר כידוע, היה שולט זה הראב"ד ביד רמה, ומשבר זרוע עריצים ומכתת רגל פריצים (סערת תימן, עמוד ל"א).

טז ראה המאור הגדול (עמוד רפ"ד).

אמרתי, כי הוגד לי שנשלחו העתקת החזון אל ילדי המנוח סלימאן חבשוש, וחליתי מעלתו שישאל וידרוש מהם על זה. ועתה נשמע כי הדפיסום¹, ולא אדע מה יש בזה מן האמת, יען כי לא השבת לי מדבר זה כלום.

אני דורש שלום ידידי מאיר בכמו"ר יחיא יצחק הי"ו וסאלם יודא כ"ץ ושמואל מצמון וכל יודעי ומכירי. גם הילדים עם זקנותיהם, פורשים שלום לך ולכל בני ביתך.

מר אביך אומר ששלח את אשר דרשת ממנו באמצעות טוביה אביץ הי"ו. ואחתום בשים שלום.

מוקירך עמרם בכמו"ר יחיא קרח הי"ו

עכבתי מכתב זה, עדי ישלים הסופר² העתקת ח"ש ח'. ביני ביני הגיעוני שתי המ[חברות], באחת סדר עבודה והבקשה, ותוך השנית סדר אזהרות. בהביטי בהשקפה ראשונה, נפתרו ספיקות וספק ספיקות, אי"ה אכתוב לך ביאור רחב ממה שנתחדש לי אחר הפרידה ומה שנתברר אצלי מתוך חרוזי הגליונות הנזכרים. התמונות³ ישארו לזכרון ידידות. המכתבים שלחתים למר אביך הי"ו. כמדומה שיש הרבה טעות סופר בהעתקה, אם לא שתהיה מגוף המקור.

אם יתאחרו תשובותי, תהי מיחל. ואף כי הונח לי מתלאות העסקים הצבוריים, הלא נשאר משאלות צרכי יחידים המטרידים אותי יום יום⁴. ולפיכך הוי דן לזכות. ואתה שלום.

יז באמת לא נדפס אז, רק תיאור הספר ומחברו. ראה כל זה בהקדמת המהדיר "מסעות חבשוש" (תל אביב ה'תרצ"ט, עמודים י"ב-י"ג), ושם (הערה 11) נזכר שההעתקה שבידי ילדי המנוח סלימאן חבשוש היא גרועה וחסרה, כפי שחשש לכך הרע"מ כאן. ושם (מעמוד י"ג ואילך) פורסם מכתב שכתב הרע"מ בסוף זאת השנה [התרצ"ח] אל המהדיר הנ"ל בענין זה הספר ומחברו, עיי"ש.

יח בכת"י נראה כמו 'הבופר'.

יט נראה פתרונו, חיים חבשוש.

כ התמונות שנשלחו לרע"מ עם המחברות הנ"ל.

כא ראה סערת תימן (עמוד ע"ח).

מכתב ב'

יום ג' י"ב מנחם אב צ"ח

ידי"ן היקר ה"ה סעדיה יוסף נחום הלוי הי"ו

מכתבתך מיום י"ב תמוז שנה זו קבלתי, אבוא בתודות על הבטחתך להפיק את רצוני בספרים הנצרכים^{כב}. לא עליך לטרוח בשעה מטורפת כזו, עד אשר יניח ה' הכל יבוא על נכון.

הערתך על לשון הרש"ש בפיוט קינתו על הרב אברהם^{כג} בדבור (דא אמר עאלי וכו' ואדם לו צאן וכו') וכי סתר מאמרו הראשון בדבורו השני, הנה בביאורי על הדיואן כתבתי כונתו בדרך פשוטה ואין בהם סתירה.

בלבי צפנתי אמרותיך לא אכפול הדברים, ועמך הסליחה אם קיצרתי.

אבל אוסיף לשאול ולדרוש שלומך ושלומו נו"ב והבן היקר הי"ו. ורשט"ו לכל ידיד ומכיר ובראש כלם יקר לי מאיר בכמו"ר יחיא יצחק הלוי נ"ו. ואחתום בשים שלום.

ברב כבוד, עמרם בכ"ר יחיא קרח הי"ו

כב ספר האגרון וספר מלים בודדות להרס"ג, כמופיע במכתב מרבי סעדיה לקמן.

כג בשירו "יא טאיר אלבאן". וראה לקמן במכתב (הטיוטה) מאת רבי סעדיה בענין זה. ואמנם, בענין שירה זו וקושי הבנתה, כבר העיר על זאת אביו מה"ר יחיא קרח ז"ל שיש להרחיב בביאורה, ראה דבריו לעיל (עמוד מ"ג). ואכן, פירשו שניהם, גם האב וגם הבן, שירה נעימה זו בחיבוריהם על הדיואן, ומשם בארה.

תל אביב א"י

יום כ' תמוז תרפ"ח

לכבוד מורי היקר כמו' עמרם בכמור יחיא קרח ה"ן ונ"ב ת"ו ונ"ב כיתו ה"ן שלום וכבוד,
בר"ה תמוז ש"נ קבלתי מכתבך מיום ק"מ ש"נ באותה עתה שאלו הישוב
היהודי בא"י וכל העולם כולו. רועני ונדרים כהוצאת גזר דין למיתה לפועל על ידי
הקלטונות באחר מרעירי יא"ה העובים בא"י על לא עול ככפו ורק על קדושת א"י
וכבוד עמו הוא היהודי הראשון שעלה לבורדוס בא"י אחרי ר' עקיבא וחביריו. שמו
של הצעיר שלמה בן יוסף יהי זכרו ברוך. ה"ס ז' וז"ה ס"ה ז' וז"ה ס"ה ז' וז"ה ס"ה ז'
שאיפתך לביאור תרג' הרפ"ג ז"ל. רעיון זה חשוב ממדגה ראשונה.
והנני טאות לבאות לעזרתך. לשלוח לך את ספר האגרון וספר משלים בודדות להרפ"ג
מה שתעזר מהם. ואשר לכתבתך לתא"פ ב"ן כלול וזולתו הנני שם אחרים
ויתקן סל"ה ימצאו בא"י ויהיה צורך לשלוח אחרים במצרים ובטניס אסוקא חומר
מה שביכולתך. ומה שיתחזק אחר תוכל לסדרם לפי בחור הוספה. ורכים נעזר כב
במכתבך הנ"ל כ' אני שוקל בדעת' אם את אשר לא היבטתי אכתוב
לך ידעתי. אך מה הועלת. ואם אנועים הדברים בדמיונות והשערות [כ"ל ולא ישוערים]
נמצאתי מבטל את עצמי כי יבוא אם חכם ובחזקו יאנומי
ועוד כתבת לדוני ולדברי קאבע וזולתו לך זכרתי מילומה יען חשנתי
אם אזכור דבריהם אהיה מוכנה לענות. עליהם ולמה אהיה כשור נכח.
ועוד כת' לדוני וכן בענינים הנלוים כמכרז אכל בדברים השייכים
א' האמונה. לדעתי שאסור לחשוך באמונת אום חכם אשר בקס רב יכונה.
כמה רב צערי מהנחיות הטבועה באופיו של כל תומני ופערט
על אים כמון. וכבר העירתיך על זה כמה פעמים כי לא תהיה כבול מפני
דברי מי שהוא וזה פירוש דפרי היה חפשי בדריעותיך. אמנם אני מבין את דברי
ולמה אהיה כשור נכח. אולי נבדלת מדברי הראב"ע ע"פ הבינים צדיק תהיה
סכתב א' תשמע לדברי חולם החלום המחליף מלה פא"ה שפי' הגוי אים וגו'
וחשוב חשבת שכוונתי חצו נגד הרפ"ג חלילה שתהם בבני וע' חאנפאן. וכעדות
לא רצית לנכח.
הראב"ע התבונן בדבריו אה נגד החכם הישרי שחבר שני ספרים
מבדחיים עד ויכולו ולעג עליו הראב"ע בהקדמותו לתורה וגם כן.
וכאשר רצה לחלוק על הרפ"ג לא התבטל כעוים לא נעימים נגדו
ע"ן משפטים בפר' הראב"ע ע"פ לעם נכדי המחליל אומר הבאן י"ן ואולי הרפ"ג כוונתו לפרש גם
צדיק וע"פ פירוש הגוי. וגם אים אים צדיק תהיה.
בענין עזאזל להו ידוע לך שהחוקרים לא מצאו ע"י רמב"ם הר
שמו עזאזל. ויתכן שמלת עזאזל כמו עז' אזל ע"ש שמשלחם אותו המדבריה
א' תשים לב להם אומרים שפירוש הראב"ע ז"ל ענין השעיר כמו ענין הקדושת
שבה הצעיר אחרי שלח השאחר ע"ש שרא מהאמונות שהחזיקו ביום לפני חן
תורה ולומה אחת יאנה בעולם שמשלחת שעיר לכפר עליה. ומה שחידש
לי אוריעך.
רצוני שתהיה לך סימול לב על האתונות שבסירי הרפ"ג ז"ל ולא
לסתפק רק בפירוש המלים אלא גם לחשוב מצדוני השירה ודברי ימי קדם
ומאורעות הזמנים הצפונים בסירי הרפ"ג ז"ל
בסירה יא עיר אבאן וגו' אומר דא אומר אע"ל קאליפ בשרי וקבלי
מסבור קבל אלקיית. אמות קד כן אכנה לחינוך ואנפאן מא יג מן אחריו
הריב מן קבל אדם כאמון בקדאס יהיו לאאענדאס.
רעיונות אה נמצאו ברזל ולפסקופים. הקב"ה צוה ללמד
ולאשתו פרו ורבו ומנוסכס. כל מי שיש לו תולדות הוא מות (ז"ל י"ג)

מכתב רבי סעדיה יוסף נחום (טיוטה)

תל אביב א"י

יום ה' תמוז תרח"ץ

לכבוד מורי היקר כמ"ו עמרם בכמו"ר יחיא קרח הי"ו ונו"ב ת"מ ובני ביתו הי"ו, שלום וברכה.

בר"ח תמוז שנה זו, קבלתי מכתבך מט"ו סיון שנה זו, באותה שעה שאנו הישוב היהודי בארץ ישראל ובכל העולם כולו, רועד ונדהם בהוצאת גזר דין למיתת לפועלי על ידי השלטונות באחד מצעירי ישראל הטובים בא"י על לא עול בכפו ורק על קדושת א"י וכבוד עמו, הוא היהודי הראשון שעלה לגורדום בא"י אחרי ר' עקיבא וחביריו. שמו של הצעיר, שלמה בן יוסף יהי זכרו ברוך.

שאיפתך לביאור תרגום הרס"ג ז"ל, רעיון זה חשוב ממדרגה ראשונה, והנני נאות לצאת לעזרתך, לשלוח לך את ספר האגרון^ב וספר מלים בודדות^{בי} להרס"ג מה שתעזר מהם.

ואשר לבקשתך^{בו} לתאליף בן כליל וזולתו, הנני שואל אחריהם, ויתכן שלא ימצאו בארץ ישראל ויהיה צורך לשאול אחריהם במצרים. ובנתיים אסוף נא חומר מה שביכלתך, ומה שיתחדש אחר כך תוכל לסדרם אפילו בתור הוספה, ורבים עשו ככה.

במכתבך הנ"ל^{בכ} כתבת, אני שוקל בדעתי אם את אשר לא היבנתי

כד ל' סיון ה'תרצ"ח.

כה יצ"ל בשנת ה'תרנ"ב על ידי ד"ר אברהם אליהו הרכבי.

כו יצ"ל ב"דברים עתיקים" ח"א (לייפציג תר"ד), וכן על ידי הרב שלמה אהרן וורטהיימר (ירושלים תרצ"א). ויתכן שכוונתו למהדורת וורטהיימר.

כז במכתב מיום ט"ו סיון צ"ח. ראה המאור הגדול (עמוד רצ"ג).

כח שם (עמוד רצ"ד).

אכתוב לא ידעתי, אם כן מה הועלת, ואם אטעים הדברים בדמיונות והשערות (כצ"ל, כט ולא ושעורים) נמצאתי מכשיל את עצמי כי יבוא איש חכם ובחציו^ל ישטמיני.

ועוד כתבת אדוני^ל, ומדברי ראב"ע וזולתו לא זכרתי מאומה, יען חשבת אם אזכור דבריהם אהיה מוכרח לענות עליהם, ולמה אהיה כשור נגח.

ועוד כתבת אדוני^ל, וכל זה בענינים התלויים בסברא, אבל בדברים השייכים אל האמונה, לדעתי שאסור לחשוך באמונת שום חכם אשר בשם רב יכונה^ל.

כמה רב צערי מהנחיתות הטבועה באופיו של כל תימני ובפרט על איש כמוך^ל, וכבר העירותיך על זה כמה פעמים כי לא תהיה כבול מפני דברי מי שהוא, וזהו פירוש דברי היה חפשי בדיעותיך. אמנם אני מבין את דבריך ולמה אהיה כשור נגח, אולי נבהלת מדברי הראב"ע על פסוק (בראשית כ, ד') 'הגוי גם צדיק תהרוג' שכתב ואל תשמע לדברי חולם החלום המחליף מלה במלה שפירש הגוי איש וגו', וחשוב חשבת שכווננו חציו נגד הרס"ג חלילה (שתרגם^ל הגוי וגו' אאנסאן), ובעד זה לא רצית לנגח.

הראב"ע התכוון בדבריו אלה, נגד החכם הישראלי שחבר שני ספרים מבראשית עד ויכולו, ולעג עליו הראב"ע בהקדמתו לתורה וגם כאן.

כט זו הערת הכותב כאן.

ל במאור הגדול (שם) נפלה טעות, ונכתב 'ובחייו' במקום 'ובחיצו', נשמטה הצד"י.

לא שם (עמוד רצ"ה).

לב שם.

לג עד כאן מצטט מדברי הרע"מ קורח במכתבו אליו.

לד בתימן ראו זאת כענוה ראויה. ועל כן, גם כשעלו רבני תימן לארץ ישראל, הילכו בצדי דרכים וללא כל גינונים. ודין גרמא, שכאן בארץ לא העריכו כפי הראוי להם. אך כמוכן, היו יחידים שלא נהגו כן, ונהגו סלסול ברבנותם כשאר רבני ארץ ישראל.

לה על תיבות אלו שבסוגריים, הועבר קו, כנראה להוראת מחיקה.

וכאשר רצה לחלוק על הרס"ג, לא התבטא בטויים לא נעימים נגדו (עיי"ל משפטים בפירוש הראב"ע על פסוק (שמות כ"א, ח') 'לעם נכרי', המתחיל אמר הגאון וכו'). ואולי הרס"ג כוונתו לפרש גם צדיק, ועל כן פירש הגוי, וגם איש ל"י צדיק תהרוג?

בענין עזאזל, להוי ידוע לך שהחוקרים לא מצאו על יד הר סיני הר ששמו עזאזל, ויתכן שמלת עזאזל כמו עז אזל"ח, על שם שמשלחים אותו המדברה. ואל תשים לב להיש אומרים שבפירוש הראב"ע ז"ל^ט. וענין השעיר, כמו ענין הקרבנות, שבא הצווי אחרי שלא השתחרר עם ישראל מהאמונות שהחזיקו בהם לפני מתן תורה, ואומה אחת ישנה בעולם שמשלחת שעיר לכפר עליה. ומה שיתחדש לי אודיעך.

רצוני שתהיה לך שימת לב על הסתירות שבשירי הרש"ש ז"ל, ולא להסתפק רק בפירוש המלים, אלא גם לחשוף מצפוני השירה ודברי ימי קדם ומאורעות הזמנים הצפונים בשירי הרש"ש ז"ל.

בשירה יא טיר אלבאן וגו', אמר, דא אמר אעלי טאיף בשרקי וקבלי משהור קבל אלכליקתי, אלמות קד כאן סאבק לחיואן ואנסאן מא ינג מן אמרהו הריב, מן קבל אדם כאמן בקדאם יהוי"מ לאלאעדאם.

רעיונות אלה נמצאו לרז"ל ולפלוסופים. הקב"ה צוה לאדם הראשון ולאשתו פרו ורבו. ומוסכם, כל מי שיש לו תולדות הוא מת (בראשית רבה י"ב)^{מא}.

ולפי פשוטו של מקרא, היה אדם מעותד למיתה מתחילת היצירה (רמב"ן בראשית)^{מב}.

לו מה שבמוסגר, מופיע בכתיבה דקה ומוקטנת, ועל כן היקפונה בסוגריים כמראה מקום. לז כתב כאן בטעות פעמיים תיבת 'איש', ועל השניה העביר קו למחיקה.

לח ראה אור החיים על התורה (ויקרא ט"ז, כ"ו).

לט שפירשו (שם ט"ז, ח') שהוא הר סמוך אל הר סיני.

מ צ"ל יהוי.

מא ציון זה מופיע במקור ובמוקטן.

מב גם ציון זה מופיע שם במקור ובמוקטן.

והנה סתר את עצמו בהמשך השיר וז"ל, ואדם לו צאן ולם ילד תלך
אלאגצאן אוגד להו עלתן קריב.

הרש"ש לא תפס כי קניסת המיתה לאדם ביום אכילת עץ הדעת, לא
היתה לעונש אלא לחזק ולהמריץ את הנסיון ולהודיע את כח תשוקת הדעת,
ועל כן לא מת אדם הראשון ביום חטאו, כי קניסה זו לא היתה אלא כדי
לאיים בלבד ולהגדיל ולהוכיח את כח הנסיון.

העיקר, בעת שאתה מבאר דבר מה, השתדל לפתח את המחשבה. ואם
בהבנתך תכריע על איזה דבר, אל תבט אחריך (כי^{מג} זהו כבודו של אנוש, להביע
דיעותיו בלי מורא ופחד).

תקותי כי השבוע אוכל לערוך לך מכתב ממה שיתחדש לי. מד

מג כל מה שבמוסגר, נכתב בכתיבה מוקטנת [וללא סוגריים], כי נוסף לאחר זמן.

מד עד כאן מופיע לפנינו. ויתכן שהוסיף עוד דברים במכתב המסודר ששלח לבסוף, וכמו
כן נתאחר בשליחתו עד ליום י"ב תמוז אותה שנה, וכפי המצויין בתחילת מכתבו של
הרע"מ אליו.